

ƏLİ ŞİRİN ŞÜKÜRLÜ

ƏDƏBİ SUPREMATİZM

(İntellektual poeziya haqqında nəzəriyyə)

və

DÜNYAYA YENİ BAXIŞ

(fəlsəfi esse)

«Vektor» Beynəlxalq Nəşrlər Evi
Bakı/Azərbaycan - 2019

Elmi redaktor:
Prof. Dr. Elçin İsgəndərzadə

Redaktor:
Məhəbbət Əkbərli

Texniki redaktor:
Şükufə Əhmədli

Əli Şirin Şükürlü “Ədəbi suprematizm”
və “Dünyaya yeni baxış”
«Vektor» Beynəlxalq Nəşrlər Evi.
Bakı, 2019. 104 səh.

Kitab iki hissədən ibarət olub, elmi-populyar üslubda yazılmışdır. Birinci hissəyə müəllifin intellektual poeziya barədə nəzəriyyəsi – “Ədəbi suprematizm” əsəri daxil edilmişdir. Ön söz əvəzi – “Suprematizmdən Ədəbi suprematizmə” essesi bu nəzəriyyənin (həmçinin eyni adlı ədəbi-fəlsəfi cərəyanın) manifesti kimi təqdim olunur. Bu bölmənin digər mövzuları isə əsərin giriş hissəsindən və əsərin nəzəri əsaslarını təşkil edən müxtəlif esselərdən ibarətdir. Kitabın ikinci hissəsinə isə müəllifin Ədəbi suprematizm nəzəriyyə-sinin formalaşmasında əsaslı rol oynayan, riyazi qanunauyğunluq əsasında qurduğu fəlsəfi konsepsiya – “Dünyaya yeni baxış” fəlsəfi essesi daxil edilmişdir. Hər iki əsərin yazılması zamanı elm sahələrinə və fəlsəfəyə aid müxtəlif ədəbiyyatlardan, eyni zamanda internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

© «VEKTOR» BEYNƏLXALQ ELMLƏR AKADEMİYASI, 2019

Mündəricat

I. Ədəbi suprematizm (*İntellektual poeziya haqqında nəzəriyyə*)

Ön söz əvəzi: Suprematizmdən Ədəbi suprematizmə (*esse*)

Giriş

İntellektual bədii mətnlərin yaranma modeli

Bədii mətnlərdə fəlsəfi dünyagörüşü:

- Bədii mətnlərdə sonsuzluq anlayışı

- Bədii mətnlərdə məkan və zaman anlayışı

- Ədəbiyyat, yuxugörmə fenomeni və Biosentirizm nəzəriyyəsi

Hərəkət, Zenon paradoksları və ədəbiyyat

Nisbilik nəzəriyyəsi və ədəbiyyat

Bədii mətnlərdə ehtimal elementləri (və Ehtimal nəzəriyyəsi)

Qeyri-səlis məntiq və ədəbiyyat

II. Dünyaya yeni baxış (fəlsəfi esse)

Dünya tələb kimi

İnsan

Dünya ölür

Varlığın dərki

- təsadüfilik

- varlıq və ölçü

Yenilik

Yaradıcılıq

Darıxmaq haqqında

Sevgi nədir?

Sonsuzluq haqqında

Bədbəxtlik və xoşbəxtlik haqqında

Texnoloji inkişaf haqqında fəlsəfi qeydlər

Hərəkət

Qələbə barəsində

Yuxu haqqında

Yüksəklik

Ev

Suprematizmdən Ədəbi suprematizmə
(esse)

Ədəbi suprematizmin manifesti

Ön söz əvəzi daxil etdiyimiz bu esse Ədəbi suprematizm – intellektual poeziya haqqında nəzəriyyənin (həmçinin eyni adlı ədəbi-fəlsəfi cərəyanın) manifesti olaraq təqdim olunur.

Ədəbi suprematizm cərəyanının yaranma zərurəti, onun mahiyyəti barədə açıqlamalar və bu cərəyana aid edilən bədii mətnlər kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmağa başladıqdan az sonra sevimli tələbələrimdən biri mənə müraciət etdi: “Müəllim, bu cərəyan barədə söhbət düşərkən deyildi ki, hər hansı bir cərəyanın nəzəriyyəsi olmalıdır, mən də cavab verdim ki, nəzəriyyə var və o nəzəriyyəni əsaslandırın bir çox mövzular barədə mühazirələrin dinləyicisi olmuşam”.

Tələbəm haqlı idi. Yaradıcılığımın dinamikası, zamanla formalaşan elmi-bədii laboratoriyam sayəsində ərsəyə gələn bədii əsərlər eyni zamanda bu laboratoriya əsasında intellektual poeziya barədə bir sıra nəzəri mövzuların da meydana gəlməsi zərurətini yaradırdı. Beləliklə, dəqiq elmlərə aid elmi anlayışları, elmi faktları, populyar elmi nəzəriyyələri, həmçinin bəzi fəlsəfi kateqoriyaları və fəlsəfi sistemləri ədəbiyyatla, bədii mətnlərlə əlaqələndirən mövzular yarandı: Bədii mətnlərdə ehtimal anlayışları (və Ehtimal nəzəriyyəsi), Qeyri-səlis məntiq və ədəbiyyat, Nisbilik nəzəriyyəsi və ədəbiyyat, həndəsi fiqurlar, hərəkət, Zenon paradoksları, məkan və zaman, sonsuzluq və s. bədii mətnlərdə. Bu mövzular elmi informasiyaların fəlsəfi düşüncə vasitəsilə bədii mətnlərdə inikasının əsaslandırılması

I HISSƏ

ƏDƏBİ SUPREMATİZM
(intellektual poeziya haqqında nəzəriyyə)

idi. Yəni intellektual təmayüllü bədii əsərlərin yaranması texnikası, fəlsəfi düşüncənin elmi təfəkkürlə bədii mətn arasında bir körpü, bir keçid aparatı olması barədə tezislərdən ibarət idi.

Yaranan bədii əsərlər, bu əsərlərin nəzəri əsaslarını təşkil edən mövzular yeni bir ideyanın yaranmasına təkan verdi. Elmi informasiyaların fəlsəfəsinin ifadə olunduğu bədii mətnləri bir cərəyan altında sistemləşdirmək: **Ədəbi suprematizm**.

Nə üçün məhz suprematizm və nə üçün ədəbi?

Suprematizm (latınca supremus – mənası “ən yüksək”, “son” deməkdir) – təsviri sənətdə avanqard cərəyan olub, əsası **Kazimir Maleviç** tərəfindən, böyük ehtimalla (bu barədə müxtəlif versiyalar var), 1913-cü ildə qoyulub və sadə həndəsi fiqurların (üçbucaq, dairə, kvadrat və s.) abstrakt formalarından rəsm əsərlərində istifadə texnikasına əsaslanır. Onun geniş ictimaiyyətə tanış ən populyar əsərlərindən biri **“Qara kvadrat”** rəsm əsəridir. Maleviç 1916-cı ildə “Kubizm və futurizmdən suprematizmə” essesini dərc etdirir. Mənbələrin birində yazılır ki, Suprematizm nəzəriyyəsi Maleviçin rəsm əsərlərində ifadə olunan sadə həndəsi fiqurların abstrakt formalarının üstünlük təşkil etməsinə əsaslanır və bu rəsm əsərləri nəzəriyyəyə ən yaxşı illüstrasiyadır.

Məncə, məsələ bir qədər aydınlaşdı. Yəni sualın birinci hissəsinə cavab verildi. Deməli, yaradıcı sferada – incəsənətdə belə bir təcrübə var; həndəsi fiqurların abstraksiyasından təsviri sənətdə istifadə olunur və bu sahədə yaranan əsərlər xeyli estetik mənalara, fəlsəfi fikirlərə yol açır. Necə deyərlər, mövcud olan hər şeyin öncə “riyazi

dildə” ifadəsi var. Hər şey həndəsi formaya malik olub, əsasında ədədi münasibətlər dayanır.

Həm həndəsi fiqurların, həm də dəqiq elmlərə aid digər faktların, anlayışların, nəzəriyyələrin fəlsəfəsindən istifadə etməklə qələmə aldığımız bədii mətnlər (şeyrlər, şeir-essələr, essələr, hekayələr və povestlər) ədəbi müstəvidə analoji cərəyanın yaranmasını zəruri edirdi. Beləliklə, suprematizmdən həm də ədəbi suprematizmə keçidin zəruriliyini nəzərə alıb, “Ədəbi suprematizm” ədəbi-fəlsəfi cərəyanının yaranmasını məqsədəuyğun hesab etdik. Bu da sualın ikinci hissəsinin cavabı.

Bu cərəyana aid edilən intellektual təmayüllü əsərlərin yaranma texnikasına sadə bir nümunə əsasında nəzər salaq. Mətnyaranma prosesi bu bədii texnika əsasında aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

1. **Hadisə:** Payız fəslə. Otaq. Pəncərədən müşahidə.
2. **Elmi təfəkkür:** pəncərə dördbucaqlıya bənzər həndəsi formaya malikdir.
3. **Fəlsəfi düşüncə:** pəncərə həyatın dördbucaqlı mənzərəsi, onun yalnız bir parçasını təsvir edir və payız dördkünc çərçivədən görünür.
4. **Bədii təfəkkür:** pəncərə çərçivəsinə rəğmən otaqda asılan canlı rəsm əsərinə bənzəyir.
5. Və nəhayət, bədii mətn:

Payızdı. Seyr edirəm payızı otaqdan.

*Pəncərə - dördbucaqlı mənzərəsi həyatın,
payız dördkünc çərçivədə.*

*Və sanki canlı şəkildə payız pəncərədə,
asılib otağında.*

Bədii mətn yaradılarkən istifadə etdiyimiz bütün elmi nəzəriyyələrin, elmi faktların və anlayışların fəlsəfəsindən bu

ardıcılığın şərtləndirdiyi modeldən istifadə edirik: *elmi informasiya – fəlsəfi düşüncə - bədii təfəkkür (Eİ – FD – BT)*. Vəssalam. Sadəcə, burada bir vacib məsələ nəzərə alınmalıdır: əsərin bədii həlli zamanı elmi informasiya təkcə informasiya olaraq qalmamalı, təsvir olunan hadisəyə adekvat olub, mətnin içində əriməli, mətnin məna çalarlarını zənginləşdirməli, fəlsəfi tutumunu artırmalıdır.

Ədəbi suprematizm cərəyanı əsasında təkcə dəqiq elmlərdən deyil, eyni zamanda digər elm sahələrindən də bədii vasitə olaraq istifadə texnikası sayəsində yaranan əsərləri sistemləşdirmək, təhlil obyektinə çevirmək olar. Belə olan təqdirdə yorğun ədəbi-bədii estetikani dincə buraxıb, ədəbi mühitdə tamamilə yeni ədəbi yolun, ədəbi-fəlsəfi estetikanın, yeni poetexnikaların yaranmasına nail olmaq mümkündür. Bu həm də bədii mətnlərin informativliyindən həzz alan oxucu zövqünün formalaşmasına da xidmət edir.

Sonda fikrimi təsviri sənətdə Suprematizm nəzəriyyəsini əsaslandırılan yuxarıda qeyd olunan tezislərə oxşar tezislərlə yekunlaşdırıram:

Ədəbi suprematizm nəzəriyyəsinin ən yaxşı təsdiqi – I. Ədəbi Suprematizm cərəyanı əsasında sistemləşdirdiyimiz ədəbiyyatın intellektual qoluna aid bədii mətnlər və II. Bu formatda mətnlərin yaranması prosesində fəlsəfi düşüncə vasitəsilə elmi informasiyalardan bədii aparat kimi istifadə texnikası barədə yazılan və yazılacaq məqalələrdir.

Beləliklə, Ədəbi suprematizm cərəyanını nəzəri əsaslandırılan bu esse sona çatdı da cərəyanın formalaşması sona çatmayıb.

P.S. Essenin davamı olaraq, Ədəbi suprematizmə örnək, elmi informasiyaların fəlsəfəsinə istinadən qələmə alınmış bir bədii mətn nümunəsini təqdim edirik.

Qara kvadrat

“Qara kvadrat” rəsm əsərinə istinad olunub

Düz bir əsrdən çox neçə-neçə heyranlıqla dolu baxışı keçmişin qaranlıq uçurumuna yuvarladan rəsm əsəri: Ağ kvadrat kətan üzərində qara kvadrat, ölçüsü – 79.6 x 79.5.

Tərəflər arasında fərq cəmi 0.1(sıfır tam onda bir) – fərq olmalı deyildi axı - sıfır tam onda bir qədər fərq hardan ağına gəldi, ustad Maleviç, heç nə mütləq deyil yəni?

“Qara kvadrat” yazıb, xeyli susuram baxışlarımı zilləyərək dördkünc vərəğin ağ hissəsinə. Az sonra yazılan mətn tədricən dördbucaqlıya bənzər fiqura tamamlanacaq yəqin ...

Və ağ vərəq üzərində dördkünc həndəsi fiqur.

“Həyat kvadratdır” – hər şey çərçivədə deməli, ustad Maleviç; dördkünc pəncərələrdən boylanır, dördkünc qapılardan çıxıb, dördkünc yollarla dördkünc qismətlərə, dördkünc qədərlərə üz alır dördkünc adamlar. Sonda, lap sonda isə dördkünc qeyri-müəyyənlik, sondakı, lap sondakı qeyri-müəyyənliyi deyirəm, - qarqara, - bəmbəyaz dünya işığının itdiyi mək(z)an(r), yeni başlanğıc bir adı.

Ki
təkcə həyat dördkünc deyil yəni.

Çərçivə
daha çox pəncərələri xatırladar adama,
bir də pəncərə şüşəsində
divardan asılmış rəsm əsərlərinə bənzəyən
tanış üzləri;
sevinc, kədər, heyrat, ümid, ümitsizlik boylanır
çərçivələrdən, bəzən də çəkinə-çəkinə intihar –
uçmaq ehtirasından doğulan qədər. Bəzən də intihar...
və çiliklənmiş pəncərə şüşəsi çərçivəsindən qopub ayrılan, -
bu mənzərə isə
“Qara kvadrat”ın tərsini təsvir edən
rəsm əsərinə bənzədi, deyəsən.

Nə qədər insan doğulur, nə qədər adam ölür,
ağ gündüzü qara gecəyə, qara gecəni ağ gündüzə daşıyan
sizif əzablı, sizif sevincli
dördkünc
ağ adamlar, qara adamlar, qırmızı, sarı adamlar,
doğulan-ölən adamlar,
hamısı eyni taleli – azacıq fərqlə,
fərq cəmi sifir tam onda bir.

Ağ kvadrat kətan üzərində qara kvadrat;
anladı, ustad Maleviç, hamı anladı
hər şey çərçivədə və heç nə mütləq deyil yəni,
təkcə fonda təsviri verilmiş
ağappaq, bəmbəyaz və məna ilə dolu boşluqdan savayı -
o da çərçivədə.
O da çərçivədə!
O da çərçivədə?

GİRİŞ

İntellektual səciyyəli bədii mətnlərin yaranması üçün təqdim etdiyimiz model üç komponentdən ibarətdir: **elmi informasiya – fəlsəfi düşüncə – bədii təfəkkür (Eİ – FD – BT)**. **Ədəbi suprematizm** nəzəriyyəsinin əsasını bu model təşkil edir və elmi informasiyanın fəlsəfi düşüncə vasitəsilə bədii mətnə gətirilməsi texnikası bu modelin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu modelin qurulması barədə əsərin növbəti – birinci mövzusunda müfəssəl məlumat veriləcəkdir.

İntellektual poeziya nümunələrinin yaranmasında hansı əsas şərtlər mövcuddur? Adından məlum olduğu kimi, söhbət idrak poeziyasından gedirsə, burada, ilk növbədə, “şeyir – təkcə hisdir” doğmasından imtina olunmalıdır. Yəni bədii mətnin yaranmasında elmi təfəkkürün rolu nəzərə alınmalıdır. Bu cür bədii mətnlər yaradan yazar öncə hər hansı elm sahəsinə və ya elm sahələrinə bələd olmalıdır. Ən azından, kifayət qədər elmi informasiyalara bələd olaraq həmin faktların və bu faktların fəlsəfəsinin həyatla adekvatlığını tapmağı bacarmalıdır.

Bəs kifayət qədər elmlə yüklənmək bədii mətn yaratmaq üçün yetərlidirmi? Təbii ki, yox. İlk növbədə, bədii mətn yaratmaq qabiliyyətinə və istedadına malik olmaq lazımdır. İstedadın verdiyi imkanlar daxilində bədii mətn yaratmaq qabiliyyəti (bədii təfəkkür) ilə elmi-fəlsəfi təfəkkürün sintezi müəyyən bədii aparat formalaşdırır ki, bunun sayəsində də intellektual bədii mətnlər yaranır. Yəni əvvəlcə yazarın elmi-bədii laboratoriyası formalaşmalıdır. Bu laboratoriyadan keçən mövzu isə istər-istəməz intellektual səciyyəyə daşıyacaq. Amma mətn yaratmaq qabiliyyəti bəsit səviyyədə

olmamalıdır. Bu halda nəinki intellektual bədii mətndən, ümumiyyətlə, bədii mətndən danışmağa dəyməz.

Deməli, idrak poeziyasının yaranması əsas iki zəmin üzərində baş verir: bədii mətn yaratmaq qabiliyyəti (bədii təfəkkür) və elmi-fəlsəfi təfəkkür. Bu iki amilin hesabına formalaşan elmi-bədii təfəkkürün funksionallığı intellektual mətnlərin yaranmasına səbəb olur. Bu məsələ bəzən yanlış anlaşıla bilər; elmi faktları müəyyən çərçivəyə salıb şeir nümunəsi kimi qələmə vermək intellektual şeir yaratmaq deyil. O ən yaxşı halda əksəriyyətə məlum elmi informasiyanı yenidən sadalamaq olacaq ki, bu halda bədii mətndən söhbət gedə bilməz. **Başlıca şərt elmi faktlarla (əsasən, elmi faktların fəlsəfi ilə) hadisə (mövzu) arasında adekvatlığı müəyyən edib, mövzunun bədii həllinə nail olmaqdır.** İntellektual bədii mətnlər elmi faktlarla, onların fəlsəfi ilə hadisə arasında qarşılıqlı uyğunluq sayəsində yaranmalıdır.

İki minimalist şeir nümunəsi daxil edək (növbəti mövzularda bu modelin köməyi ilə ərsəyə gələn digər bədii mətn nümunələri də veriləcəkdir):

Mütənasiblik -

adamlar

tərk edib onu kənara çəkirdi...

o öz içinə.

və ya

Şüa -

dayandığın nöqtədə hayana çönsən

sonsuzluq açılar üzünə.

Elmi informasiya (EI) birinci nümunədə mütənasiblik, ikinci nümunədə şüa haqqında riyazi bilgilərdən ibarətdir. **Fəlsəfi düşüncə (FD)** isə bu anlayışları mövzu ilə əlaqələndirib **bədii təfəkkür (BT)** üçün material hazırlayır və beləliklə, hər üç komponentin sayəsində bədii mətn ərsəyə gəlir.

İntellektual şeirlərdə bəzi hallarda şeirə məxsus ənənəvi metrika – ölçülər pozulur. Mövzuya yeni təfəkkür tərzilə yanaşma həm də ifadə tərzini dəyişir. Yeni üslub, yeni bədii dil faktoru yaranır. Bəzən hamıya məlum intonasiya – “qulaq şeiri” effekti itir, poeziyaya xas akademik dəyərlər pozulur. Çoxları üçün bu, gözlənilməz, bəziləri üçün qəbul edilməz şəkil alır. Belə olan halda **mətnin özü oxucunu əylənməkdən imtina edib, düşüncə qatına enməyə çağırır və oxucuya bədii həzzi metrikadan doğan ritm, intonasiya deyil, düşünməklə alınan, yəni bədii mətnin informativliyi, fəlsəfi (amma belə mətnlər də özünə xas intonasiya yaradır) – məna qatının dərinliyi bəxş edir.**

Təbii ki, yuxarıda verilən tezislər əsərə giriş xarakteri daşıyır və məqsəd intellektual bədii mətnlərin yaranması üçün bəzi mühüm şərtləri qeyd etmək, bu formatda mətnlər barədə ümumi təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Çünki hesab edirik ki, intellektual təmayüllü bədii mətnlər barədə təqdim etdiyimiz **modelə (EI – FD – BT)** uyğun ilkin təsəvvür yarada bilmək daha yaxşı anlaşılaraq dəyərləndirilməsi baxımından əsərin taleyini müəyyən dərəcədə müsbət həll edə bilər.

I. İntellektual bədii mətnlərin yaranma modeli

İntellektual bədii mətnin yaranmasında elmi faktların rolundan, bu formatda mətnlərin yaranması üçün təyin etdiyimiz modeldən (**Eİ – FD – BT**) əsərin giriş hissəsində söz açıb, bəzi məqamlara nəzər saldıq. Bəs bu cür mətnlərin yaranması hansı mərhələlərdən keçir, bu mətnlərin yaranması üçün təqdim etdiyimiz model hansı halda işlək vəziyyətə gəlir? Bu məsələlərlə bağlı fikirlərimizi sistemləşdirməyə çalışaq.

Ümumiyyətlə, bədii mətnlərin ərsəyə gəlməsi, fikrimizcə, əsasən, aşağıda göstərilən iki mərhələdən keçir: 1. Mövzu kimi seçilmiş hadisə; 2. Mövzu üzərində yaradıcı təfəkkürün funksionallığı.

Əvvəlcə təqdim etdiyimiz modelin (**Eİ – FD – BT**) qurulması mexanizmindən başlayaq. Bu məqsədlə yuxarıda qeyd etdiyimiz mərhələlərə nəzər salaq. Hər hansı hadisənin mövzu seçilərək bədii mətnə çevrilməsi üçün, təbii ki, ilk növbədə yaradıcı təfəkkür işə düşür. Həm də əksinə, yaradıcı təfəkkürün mövzu seçimində də məxsusi rolu vardır. Çünki bu iki mərhələ arasında həmişə korrelyasiya – asılılıq və əlaqə mövcuddur. İkinci mərhələdə bədii mətnin, bir növ, taleyi həll olunur. Bu mərhələdə hadisəyə tək cə adi (hiss, duyğu ilə yüklü) yaradıcı təfəkkürlə yanaşılan zaman müəyyən bədii mətnlər yaranır ki, onlar intellektual xarakter daşımır. İntellektual təmayüllü bədii mətn yazılan zaman təfəkkürü duyğudan ayırmaq (ya da qismən ayırmaq) lazımdır. Yaradıcı təfəkkür elmi faktlarla zəngin olduğu – rasionallıq xarakter daşdığı halda, intellektual mətnin yaranmasını şərtləndirir. Yəni əsas məsələ qələmə alınan mövzunun elmi-bədii laboratoriyadan keçib bədii mətnə

çevrilməsidir. Məhz yaradıcı təfəkkürün rasionallıq xarakterli funksionallığı bədii mətnlərin yaranması prosesində **elmi informasiya (Eİ), fəlsəfi düşüncə (FD) və bədii təfəkkürdən (BT)** ibarət komponentləri bir sistem halına gətirərək idarə edə bilər. İntellektual bədii mətnin yaranması üçün təqdim etdiyimiz *model* elə bu üç komponentin bir sistem halında idarə olunmasıdır: **Eİ – FD – BT**.

Elmi informasiyaların fəlsəfəsinin bədii mətnlərdə ifadə olunması texnikasının tətbiqi məqsədi ilə istifadə etdiyimiz (həmçinin bu əsərə daxil etdiyimiz) elmi və fəlsəfi xarakterli mövzular barədə esselərin hamısında yaradıcı təfəkkür eyni funksiyaları yerinə yetirir; elmi informasiya, fəlsəfi düşüncə və bədii təfəkkürdən ibarət üç komponenti vahid sistem olaraq idarə edir, yəni model (Eİ – FD – BT) dəyişməz olaraq qalır.

Bu məqamda mövzu seçimi üzərində bir qədər dayanmaq yerinə düşər. Yuxarıda qeyd etdik ki, iki mərhələ arasında həmişə müəyyən asılılıq var və yaradıcı təfəkkürün funksionallığı mövzu seçimində də mühüm rol oynayır. Elmi-bədii təfəkkür fəlsəfi düşüncənin hesabına mövzu seçiminin dairəsini genişləndirir, ənənəvi olmayan mövzuların bədii mətnə çevrilməsində bir aparat rolunu oynayır. Bu zaman diqqətdən kənar qalan bir çox hadisələr bədii mətnin mövzusuna çevrilir. Mövzu seçimində, bir növ, gözlənilməzlik baş verir. Hesab edirik ki, ətrafda baş verən bütün hadisələr, predmetlər, ümumiyyətlə, müşahidə olunan, düşüncədə inikas olunan nə varsa, bədii mətn üçün xammaldır. Mövzu seçimində olan gözlənilməzlik bədii mətnin həlli zamanı baş verən gözlənilməzlik qədər bədii-fəlsəfi dəyərə malikdir və mətnin intellektuallıq göstəricilərindən biridir.

Mövzu seçimi ilə yaradıcı təfəkkürün funksionallığı arasında korrelyasiyanı (asılılığı) nəzərə alıb, həm qurduğumuz *modelə (Eİ – FD – BT)*, həm də mövzu seçimi ilə bağlı söylənilən yuxarıdakı tezislərə aydınlıq gətirmək məqsədilə əvvəlcə üç həndəsi anlayış daxil edək; düz xətt, dairə və ölçü (*Eİ*).

Düz xətt nədir? Getdikcə uzanan – hüdudsuzluğa, sonsuzluğa: Hər nöqtədən sonra yeni nöqtə gəlir və beləliklə, qarşıda bir sərhədsizlik mövcud olur (*FD*). Dairə isə qapanmadır, təkrardır həm də; başlanğıc nöqtəyə əyri cızaraq yenidən qayıtmaq var (*FD*). Düz xəttə uzunluq ölçü vahidi məxsusdursa, dairənin ölçüsü sahədir (*Eİ*). Düz xəttin formasını dəyişib çevrəyə çevirməklə bir ölçüdən başqa ölçüyə keçmək olar; uzunluqdan sahəyə (*Eİ*). Beləcə, bu iki həndəsi anlayışa riyazi mahiyyəti ilə yanaşı, kifayət qədər digər müxtəlif həyatı və fəlsəfi məna da vermək olar, əgər təfəkkür buna imkan verirsə. Qalır bədii mətn yaratmaq (*BT*) mərhələsi.

Sadaladığımız bu və digər elmi faktların həyatla adekvatlığını tapıb, fəlsəfəsini anlamaq mümkündürsə, bədii təfəkkür (*BT*) sayəsində intellektual bədii mətn yaratmaq olar:

Adi hadisə - çala və su axını əhvalatı

Bir hadisə danışım sizə, adi bir hadisə.

*O qədər maraqlı olmasa da,
məna çıxarmaq mümkündür, mənəcə.*

*Evdən bir az aralı asfalt çökmüşdü
və çökdüyü yerdə çala əmələ gəldi
təmirdən sonra.*

*Su da axır, axır, axır və nəhayət,
özünə yer edir o çalada və şəklini alıb çalanın
dönür gölməçəyə - dairəvi,
təxminən 1 m. diametri;
müxtəlif həndəsi ölçülərlə
rahatca gülümsəyir adamın üzünə
ışıq hər düşəndə üstünə.*

*Özünə yer eləsə də yolun ortasında
heç nədə günahkar deyil gölməçə.
Səbəb: çala və bir də su axını –
dairəyə çevrilənəcən düz xətt boyunca axan.*

*Ha istəsən də suyu qovasan
o gölməçədən, tam qova bilmirsən. Görürsən,
az da olsa, yer edib özünə və beləcə, uyuyur o gölməçədə
son damlasına kimi torpağa hopanacan.*

*Torpağa hopdusa,
bir müddət izi qalır nəmlik şəklində.
Sonra
bəzən nəmlik də çəkilir və bu vaxt*

*adama elə gəlir çala boşluqdan darıxır
yeni su axını üz alınca ona sarı.*

*Belə baxanda adi əhvalatdı
su və çala haqqında; gör, neçə vaxtdı
suyu yayındırmaq olmur o çaladan.
Axdısa yetirir özünü çalaya, çevrilir gölməçəyə.
Bir ölçü keçir başqa ölçüyə.*

Vəssalam.

Bu da söyləmək istədiyim hadisə.

Görünür,

o hadisə ki baş verəcək

dəyişmək olmur səmtini –

“nə qədər qovsan da, hər an

çalaya üz alan su axını”;

bir ölçüdən başqa ölçüyə keçən.

Daxil etdiyimiz bu şeir nümunəsində düz xətt, dairə və ölçü barədə bilgi (**Eİ**) və (**FD**) hesabına həmin anlayışlarla mövzu (hadisə) arasında uyğunluq tapılır, yəni bu anlayışlardan və onların fəlsəfəsindən bədii vasitə kimi istifadə olunur, nəhayət, elmi təfəkkür bədii mətnin yaranmasına (**BT**) xidmət edir. Bu anlayışlar barədə elmi informasiya sadəcə informasiya olaraq qalmır, elmi-fəlsəfi düşüncədən bədii mətnə yol alır.

Elmi faktlardan məharətlə bəhrələnmə, yəni o faktların fəlsəfəsindən həyat hadisələri ilə uyğunluğu tapılaraq mətnə istifadə olunması nəticəni müsbət həll edir. Növbəti mövzularda da bu məsələyə dönə-dönə qayıtmalı olacağıq, çünki qarşıya qoyulan məqsəd bunları qaçılmazdır. Bəzi hallarda isə mətnə birbaşa heç bir elmi nəzəriyyədən, elmi anlayışlardan bədii vasitə kimi istifadə olunmadan (əslində, ilk baxışda bu cür təsir baxışlayır), artıq formalaşmış elmi-bədii təfəkkür sayəsində mətnlər yaranır ki, bu mətnlərin bədii dəyəri, məna qatı, fəlsəfi-psixoloji keyfiyyəti onun intellektuallığının göstəricisi olur – mövzu ənənəvi olsa da belə. Bir şeir-esse vasitəsi ilə söylədiklərimizə işıq tutmağa çalışaq.

Onu su pərisi sevirdi

(şeir-esse)

O,

çox güclü adam idi.

Məhv edə bilmirdi onu

nə ağır xəstəlik, nə xəyanət, nə də

tez-tez qarşılaşdığı biganəlik.

Harda, nədə məhv olmurdusa, elə o an, orada

yeni uğur çıxırdı qarşısına gözlənilmədən. Sığallayıb

uğurun başını, təbəssümlə ötüb gedirdi yanından.

O,

çox güclü adam idi. Məhv edə bilmirdi onu

yaşadığı cürbəcür bədbəxtliklər – tez-tez rastına çıxan.

Qırılsa da içindən,

təbəssümlə yola salır xəstəliyi, xəyanəti, biganəliyi,

gülə-gülə keçirdi hər dəfə yanından səadətini:

“xoşbəxtlik – astar üzüdür bədbəxtliyin”.

Bir dəfə

dəlincəsinə sevdalandı. Sevdi su pərisini. Əvvəl

su pərisi vurulmuşdu ona, doğrusu; özü tapmışdı onu

tez-tez üz aldığı dəniz sahilində. Bir günsə ölümünə

sevdilər bir-birini dənizin qumlu sahilində. Bu, ilk və son

sevgisi oldu su pərisinin, eynən ququşunun nəğməsi kimi.

Qəfil peyda olduğu kimi qəfil də yox oldu dəryada.

“Biz cəmi bir dəfə sevərik” – vida məktubunu

sahilə yollanan dalğalar pıçiltıyla çatdırırdı ona.

*İllərlə dayandı o, dəniz sahilində üzündə təbəssüm:
“əsl sevgi ayrılıqmış, sən demə”.*

*O,
çox güclü adam idi.
Bir gün yenə də üzündə təbəssüm
uzanıb yerinə, sakitcə yumdu gözlərini.
Öldü. Öldü gülümsəyə-gülümsəyə.
Öldü həyatında cəmi bir dəfə. Öldü...
Oldu. Olanlar oldu.
Nə olmalıydısa, o da oldu.*

*İndi arabir
dənizdən gözəl bir oğlan çıxıb gəlir
məzarının üstünə.
Dəniz adlı bu oğlan, deyirlər, oğludur
daim həyatın üzünə gülümsəyən adamın.*

Süjetli bir şeir nümunəsi ilə tanış olduq. O qədər prozaya yaxındır, sanki şeirdən çox esseni xatırladır. Bir növ, şeirlə essenin sərhədləri qırılır bu mətndə və bu formatda olan bütün mətnlərdə. Şeirə xas akademik parametrlər itir. Məzmunla yanaşı, yeni forma yaranır. Mövzu ənənəvi olsa da belə, hadisəyə fərqli yanaşma cəhdi, fikrin sərbəst ifadəsi, qəlibə salınmaması bədii məkanda mətnə fərqli poetik don biçir. Mövzu və mətnin poetik həlli onu həm də şeir olmaqdan xilas edə bilmir. Xüsusilə, insan psixologiyasına bələd olma, zaman anlayışının şərtiliyi, hadisəyə fəlsəfi baxış bu tip mətnlərə intellektual çalarlar bəxş edir. Yuxarıda qeyd etdik ki, müəyyən bədii mətnlərdə ilk baxışdan elmi anlayışlardan istifadə olunma və ya elmi

təfəkkürün rolu nəzərə çarpmır. Lakin mahiyyət etibarı ilə intellektual səciyyə daşıyır. Çünki bu formatda yaranan bədii mətnlər də sırf elmi-fəlsəfi-bədii laboratoriyanın sayəsində yaranmış mətnlərdir.

Bir nümunəyə də baxaq:

*yağış, gölməçə və günəş
(minimalist şeir)*

*yağış
yağış yağış
yağış yağış yağış
yağış yağış yağış yağış...
gölməçə gölməçə gölməçə... gölməçələr*

*yağış yağış yağış yağış...
yağış yağış yağış...
yağış yağış...
yağış...*

*gün çıxır
gün çıxır gün çıxır
gün çıxır gün çıxır gün çıxır
gün çıxır gün çıxır gün çıxır gün çıxır...
quruyur gölməşələr*

*yenə yağış
yenə yağış yenə gölməçə
yenə yağış yenə gölməçə yenə günəş*

.....

yaranan hər şey

öz-özünü sonsuz təkrar edər

Deməli, mövzu istər gözlənilməz, istər ənənəvi olsun, əgər bədii həlli müəllifin fərqi elmi-fəlsəfi-bədii laboratoriyasının (**Eİ – FD – BT**) məhsuludursa, hesab edirik fərqli və bənzərsiz intellektual bədii mətnlər ərsəyə gələcək.

II. Bədii mətnlərdə fəlsəfi dünyagörüşü

İntellektual bədii mətnlərin yaranması üçün təqdim etdiyimiz modeldə (**Eİ – FD – BT**) elmi və bədii təfəkkürlə yanaşı, fəlsəfi dünyagörüşün vacibliyini də qeyd etmişdik. Çox zaman elmi sahələrin inkişafı, onların bir-birinə inteqrasiyası hadisələrə, predmetlərə yeni fəlsəfi baxış formalaşdırır və bunun sayəsində yeni fəlsəfi dünyagörüşü, yeni fəlsəfi sistemlər yaranır. Eyni zamanda yaranan yeni fəlsəfi sistemlər də müxtəlif elm sahələrində yeniliyə zəmin yaradır. Bu mənada zaman-zaman elmi sahələrlə fəlsəfi düşüncə arasında körpü mövcud olmuşdur. Elə bu körpü həm də yaradıcı sahələrə yol açmışdı. Yaradıcı sahələr (bədii ədəbiyyat, təsviri sənət və s.) elmi-fəlsəfi düşüncədən hər zaman yararlanır. Bu isə yaradıcılıq məhsulu olan əsərlərə dərin mənə çalarları, fəlsəfi anlam bəxş edir.

Əsas məqsədimiz bu müstəvidə, yəni elmi-fəlsəfi duyum məkanında bədii mətnlərə səyahət etmək, elmi-fəlsəfi fikirlərdən bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə texnikasına yiyələnməkdir. Bu məqamda Haydegerin fikri yerinə düşür: Şairlər – poetik düşünən filosoflardır. Doğrudan da, yaradıcı şəxsin ətrafa fəlsəfi baxışı, dünya fəlsəfi sistemlərdən bəhrələnməsi bədii mətn yaratmaq prosesində vacib amillərdir. Hadisələrə fəlsəfi yanaşma təsvir olunan hadisələrə dərin mənə çalarları gətirməklə yanaşı, mövzu seçimində də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu barədə əvvəlki mövzularda qismən söz açmışdıq. Bu düşüncə adi görünən, yaradıcı təfəkkür üçün sanki ögey hadisələrə belə bədii don biçə bilir. Nəticədə, ənənəvi olmayan mövzular yaranır. Və ya bu düşüncə vasitəsilə populyar mövzular da yeni bədii biçimdə ərsəyə gəlir. İstər ənənəvi, istər populyar mövzulara

fərqli yanaşma nəticəsində yeni ədəbiyyat hadisələri baş verir. Ciddi yaradıcılığın əsas xüsusiyyəti yenini yaratmaq olduğundan, bu sferada fərqliliyi doğuran elmi-fəlsəfi düşüncənin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Söylədiklərimizi əsaslandırmaq naminə elmi və fəlsəfi anlam daşıyan bəzi anlayışlarla tanış olaq. Bu anlayışlar həm elmi sahələri, həm də fəlsəfəni daima məşğul edən, müxtəlif fikirləri qarşı-qarşıya qoyan, maraqlı olduğu qədər də polemika doğuran anlayışlardır. Bu anlayışlar ətrafında yaranan fikirlər həm də yaradıcı sahələr üçün kifayət qədər material-xammal yaradan mülahizələrdir.

Mövzu üçün seçdiyimiz anlayışlar barədə elmi-fəlsəfi yanaşmalara nəzər salıb, sonra keçid ala q bu anlayışlar üzərində qurulmuş şeir nümunələrinə.

1. Bədii mətnlərdə sonsuzluq anlayışı

Sonsuzluq anlayışı mara q və müəyyən paradokslara, polemikalara qapı açan anlayışlardan biri olub, ətrafında maraqlı düşüncə şəbəkəsi yaratmışdır. Bu anlayış müəyyən elm sahələri ilə yanaşı, fəlsəfi dünyagörüşünün də mərkəzində olmuş, yaratdığı düşüncə şəbəkəsi heyranlıqla qarşılanmaqla yaradıcı sahələrə də təsirsiz ötürmüşdür. Nə qədər anlaşılırsa, anlaşılmazlığa bir o qədər də geniş meydan verir.

Bu mövzuda sonsuzluq anlayışı barədə müəyyən elmi-fəlsəfi fikirləri bir araya gətirib, formatımıza uyğun olaraq bədii mətnlərə körpü salmağa çalışacağıq. Rast gəldiyim bir mənbədə **Soyer** adlı mütəffəkkirin bu barədə fikri mənə fəlsəfi, eyni dərəcədə poetik təsir bağışladığından ondan başlamaq qərarına gəldim. O, sonsuzluğun təyininini bu

şəkildə verir: Sonsuzluq – mümkün olmayan hadisənin baş verdiyi yerə deyilir. Aydınlıq üçün misal göstərir; hər hansı bir nöqtədən dayanıb müşahidə edirsən – uzaqda yerlə göy birləşib. Nə qədər getsən də, yerlə göyün birləşdiyi yerə çata bilmirsən.

Növbəti maraqlı mülahizə: Sonsuzluqdan sonsuzluğu çıxsan, sonsuzluq alınar (**Kantor**).

İslam düşüncəsinə görə, sonsuzluq Allahın hifzindədir. Bütün yaranmışlar indisi, keçmişi və gələcəyi ilə bir “an”da yaradılıb və sonsuzluğa qədər mövcuddur.

Sonsuzluq barədə fikirlərlə bağlı kifayət qədər nümunələr göstərmək olar. İndi isə bir qədər öz mülahizələrimiz üzərində dayanaq. “Sonsuzluq nədir?” sualına ilkin cavab belə olacaq: Sonu olmayan – sonlu. Əslində bu cavab nə qədər sadə olsa da, ağılabatandır. İnsan düşüncəsinin əvvəl və axırını qəbul edə biləcəyi nə varsa sonludur. Yəni düşüncədə tam şəkildə proyeksiyalana biləcək nəsnelər sonludur. Kainat sonsuzdur, çünki onun nə əvvəlini, nə də axırını təsəvvürə sığışdırma bilmirik. Yarımçıqlıq, hardasa qırılma baş verir düşüncədə. Düşüncə hər hansı nöqtədən başlasa da, varlığın sonuna gedib çıxa bilmir. Deməli, sonsuzluq həm də bir tərəfin sona qədər ağıla sığmamasıdır. Kainatı dayandırdığımız nöqtədən seyr edə bilərik; qarşımızda bir-birini əvəz edən varlıqlar ardıcılığı düşüncənin qəbul edə biləcəyi müəyyən sərhədə qədər davam edər və nəhayət, müəyyən həddən o tərəfə bir qaranlıq – anlaşılmazlıq məskən salar.

Bəs sərhədləri düşüncəyə sığan – sonlu olan varlıqlarda sonsuzluq necə iştirak edir. Məsələnin qoyuluşu qəribə oldu: sonluda sonsuzluq axtarmaq. Əgər varlıqlar bölünəndirsə, hissələrdən ibarətdir. Fikir verin, istənilən bir

nəsnəni nə qədər istəsən, bölmək mümkündür. Bölündükcə daha çox hissələr əmələ gələcək, amma yox olmayacaq. Hər bölünmədən sonra hissələrin sayı artacaq, əslində. Sonu görünməyən bir proses. Deməli, ilk baxışdan sonlu görünənlər də mahiyyətə sonsuzluğa bürünüb.

Leybnitsin təsvir etdiyi xəttə nəzər salaq: xətt sonludur. Əvvəli və axırı var. Amma xəttin üzərində qeyd olunan istənilən iki nöqtənin arasında həmişə üçüncüsü mövcuddur. Xəttin üzərində qeyd olunan hər hansı bir nöqtədən sonsuzluq açılır. Yəni xətt sonsuz sayda nöqtələrdən ibarətdir, baxmayaraq, əvvəli və sonu var. Deməli, üzdən sonlu görünən varlıqlar da mahiyyətə sonsuzluğa bürünüblər.

Sonsuzluq barədə mülahizələri, elmi və fəlsəfi düşüncələr şəbəkəsini istənilən qədər genişləndirmək olar. Lakin məqsədimiz bu anlayışın daşdığı fəlsəfi anlamdan bədii mətnə qapı açmaqdır. Əvvəlcə bu qapının qarşısında dayanıb, bir məsələ barədə düşünək, sonsuzluq anlayışını sadə bir misalla əsaslandıraraq və sonra bu qapıdan bədii aləmə daxil olmağa səy göstərək. Bir-birinə yaxın iki ədəd götürək. Məsələn: *0 və 1*. Sırada yanaşı dayanan, ilk baxışdan bir-birinə yaxın ədədlərdir. Lakin ədəd oxunda *0 və 1* arasında sonsuz sayda ədədlər mövcuddur. Yəni bu ədədlər bir-birinə yaxın olduğu qədər də uzaqdır – arada sonsuzluq. Sonsuzluğa aid bu sadə misal üzərində qurulmuş bir şeirlə fikrimizi ümumiləşdirək:

Uzaqlıq

0 və 1; bir-birinə

yaxın çox yaxın ədədlər arasında

sonsuzluq - bilirsənmi?

Bilirsənmi, dostum, bilirsənmi

nə böyük uzaqlıq yaxınlıqlar içində?!

İllərcə

uzun-uzun məsafələri

addım-addım,

maşın-maşın,

qatar-qatar... adlasaq da

aşa bilmədik aradakı sərhadə.

Bir-birimizə yaxın,

çox yaxın olsaq da,

sonsuz uzaqlıqdayıq fəqət...

Hər hansı bir anlayışın elmi-fəlsəfi anlamı sayəsində intellektual bədii mətnlər yaratmaq və fərqli bədii təsvir vasitələrinə nail olmaq mümkündür, yetər ki, ilk növbədə, həmin anlayışın həyatla – təsvir olunan hadisə (mövzu) ilə adekvatlığı tapılsın (*bu tezisi tez-tez təkrarlamaq onun qarşımıza qoyduğumuz məqsəd üçün nə dərəcə vacib olduğunu göstərir*). Hər bir hadisə barədə isə çoxlu sayda, bəlkə də elə sonsuz fikir variasiyası yaratmaq mümkündür; sonsuzluğun özü barəsində olduğu kimi.

Sonsuzluq
(şeir-esse)

1. Başlanğıc

*Dayanıb, otağın pəncərəsindən
seyr edirəm səssizliyi könlümün dəli vaxtında;
uzaqda dənizlə sevişən göy üzü ...*

*Hər şeyin sonu yox,
sonsuzluğu var.*

*Parça-parça edilib küçəyə atılmış şəkil –
dayanmış zamanı oynadır külək.
Heç nə yox olmur ki, hər şey dəyişir azaldıqca,
kiminsə parça-parça edilib, ayaqlar altına atılmış
şəkili kimi.*

*Zibil qutusunda
nəsə axtarır zavallı qoca,
kimsə pul uzadır ona – imtina edir;
uzaqlaşır hüznü addımlarla.*

*Çoxalmırıq yaşadığca,
böyümək bir yanlışlıq -
qocalıq azalmaq əlamətidir.*

*Hər gün yaşamaq
hər gün azalmaqdı əslində,
hər gün ölməkdə bir az.*

Heç nə yox olmur ki.

*Dənizə baxıb
xoşbəxtlik barədə düşünərkən
qara bir qarğa döyəcləyir məşinun pəncərəsini.*

*Nə vaxtsa
eynən belə bir hadisə olubmu görən:
Kimsə dənizə baxıb,
olum və ölüm barədə düşünərkən
qara qarğa dimlikləyibmi pəncərə şüşəsini,
qağayılar dəstələyib uçublarmı düşünəninin başı üstə
üzü dənizə?..*

Hər şeyin sonsuzluğu var ...

*Bazar günü olduğundan
həbsxanaya tələsir adamlar, sanki
azadlıq əvəzinə
türməyə də çörək daşıyırlar.*

*Bir qatilin quş ölümünə
acıdığıнын şahidi oldum.
Bəzən anlaya bilmirəm
adi, hətta çox adi həqiqətin nə olduğunu.
Qaydasız döyüşə bənzəyər həyat.*

*Elə bu dəqiqə
atıb hər şeyi çıxıb gedəsən ...
Gedib qoşulasan
boş vaxtlarını çayxanalarda öldürən*

şair dostlarına, ya da
baş çəkəsən
tilovuna düşən balaca balıqlara
sevinən adamların yadlığına.

Mən dənizə baxıb sevindim;
uzaqda dənizlə sevişən göy üzünə sevindim.
Elə o anda acıdım
tapdığım qarışqa taleyinə.

Heç nə yox olmur ki.

Bir-birinə sıxılmış, sanki
biri-birində ərimək, yox olmaq istəyən
qızla oğlan ötür asta-asta, səssiz-səmirsiz.
Əsl sevgi nədirsə, yaqin
ehtiraslar sönəndən sonra başlar.

Tabut aparırlar
qarşı tərəfdən gələn adamlar;
nədənsə mənə həmişə elə gəlir
bu an təkə tabuta söykənən
çiyinlərdən ibarət olur insanlar.
Hamıdan öndə mərhumun
qara çərçivəyə salınmış şəkli;
bəlkə də kiminsə nə vaxtsa
havaya sovrulmuş şəklinin
böyüdülmüş təsviridir bu şəkil.

Heç nə yox olmur ki,
hər şeyin sonu yox,
sonsuzluğu var.

2. Son

Dayanıb,
otağın pəncərəsindən seyr edərkən səssizliyi
xoşbəxtlik barədə düşündüm,
sevindim uzaqda dənizlə sevişən göy üzünə,
acıdım tapdığım qarışqa taleyinə...

3. Sonsuzluq

Nə axtarırsan, qara qarğa,
nə axtarırsan pəncərə şüşəsində,
hara uçdunuz, qağayılar,
hara uçdunuz?...

2. Bədii mətnlərdə zaman və məkan anlayışı

Məkan və zaman anlayışı uzun müddət elmi-fəlsəfi münasibətdən kənar qalmır və çağdaş dövrümüzdə, eyni zamanda bəşəriyyətin mövcud olduğu bütün zaman kəsiyində maraq dairəsindən kənar qalmaq deyil. Biz elə indicə zamandan və məkandan danışmağa başladığımız qeyri-ixtiyari. Yazmağa başladığımız an və hal-hazırda zaman və məkandan qırağa deyilik. Yəni nə etməyimizdən asılı olmayaraq məkan və zamanın içindəyik. Bəzən bunun fərqi varırıq, bəzən yox. Fərqi vardıqımız zaman isə ani də olsa düşünürük – zaman nədir, məkan deyəndə nə başa düşülür. Hər bir kəsin bu suallara müəyyən cavabı var. Lakin elmi-fəlsəfi düşüncə müstəvisində bu kateqoriyalara verilən təriflər yeni mənələrə pəncərə açır ki, bu mənələr yaradıcı sahələrə də yeni, fərqli yanaşmalar gətirir. Bədii əsərlərə intellektual biçim verməklə onların dəyərini artırır. Əvvəlki mövzularda elmi faktların, anlayışların, fəlsəfi

dünyagörüşünün ədəbiyyatda əhəmiyyətindən söz açmışdıq. Məkan və zaman anlayışlarına baxış da o söhbətin davamıdır. Bu anlayışlar ətrafında yaranan fərqli düşüncə şəbəkəsi bədii əsərlərə necə nüfuz edir – məsələyə konkret nümunələrdə nəzər salacağıq. Bəs məkan və zaman elmi-fəlsəfi düşüncədə necə görünür?

Məkan – maddi cisimlərin və hadisələrin müəyyən yer tutumuna malik olmasını, cisimlər arasında xüsusi surətdə yerləşməsini ifadə edir. Və bütün maddi cisimlər en, uzunluq və hündürlüyə malikdir.

Zaman – cisim və hadisələrin müəyyən ardıcılıq və sürəkliliklə davam etməsini, dövrlər, mərhələlər üzrə inkişaf etməsi xassəsini ifadə edir. Zaman birölçülü axına malikdir: keçmişdən gələcəyə doğru.

Nyutona görə, məkan-zaman maddi cisimlərin müəyyən ardıcılıqla yerləşdiyi rəflər, pillələrdir.

Leybnits bu konsepsiyanın əksinə olaraq məkan və zamanın maddi obyekt və proseslərdən asılı olmayaraq müstəqil mövcudluğunu inkar edərək, onların mahiyyətini predmet və hadisələr arasındakı xüsusi tip münasibətlərdə görür. Bu konsepsiya öz başlanğıcını **Aristotelin** məkan və zaman təlimindən götürür.

Avqustin hesab edir ki, yalnız indiki zaman mövcuddur və insan yalnız indiki zamanda keçmiş və gələcək barədə düşünə bilər. Keçmiş və gələcək insan şüurunun məhsuludur. Keçmiş – yaddaş, gələcək – ümidir.

Kanta görə isə zaman və məkan aprioridir. İnsan şüurunun yaratdığı şəbəkədir.

Yuxarıda zamanın biristiqamətli olduğu göstərildi; keçmişdən gələcəyə düz xətt boyunca. Lakin fəlsəfi fikir

tarixində fərqli yanaşma da mövcuddur; zaman – dairəvi və ya dalğavaridir, dövrü olaraq başlanğıc vəziyyətinə qayır.

Öz-özlüyündə hər bir yanaşma maraqlıdır, bədii materialdır və bu materialdan mövzu olaraq seçilmiş əsərə bədii don biçilməsi mümkündür. Zaman-məkan barədə əldə etdiyimiz bilgilərə rəğmən, maraq üçün bir fərqli yanaşma sərgiləyək: fərz edək ki, zaman gələcəkdən keçmişə doğru hərəkətdədir. Nə baş verər onda? – Gələcək və keçmiş yerini dəyişər, təbii.

Tərsinə zaman

Gəlin,

zamanın tərsinə gərdisinə baxaq. Bəli.

Bəli, məhz tərsinə gərdisinə

gözlənilmədən doğulan birinin timsalında.

*Həm heyrat içində donub qalmışdı
doğum evində. Ana çevirib üzünü divara
hönkürürdü dəhşət içində; körpəsi
qoca doğulmuşdu – möcüzəyə bax!*

*Birdən hərərət hiss elədi ana üzündə. Yanağında gəzən
bambalaca barmaqlardan içinə süzülən xoş duyğuların
bir anda oyatdığı analıq sevgisiylə çevrilib,
bağrına basdı qoca körpəsini;
bir qucaqlıq qoca gəlmişdi dünyaya.
Bir neçə gün sonra
tutub qocasının əlindən evinə döndü ana.
Və sevdi qocasını kiçildə-kiçildə.*

Yaşadı körpələr böyüdükcə, o kiçilirdi. Yaşlanma – böyümək imiş demə.

O isə kiçilirdi; başqa münasib ad tapa bilmir adam bu vəziyyətdə.

O kiçilirdi, yəni böyüyürdü tərsinə.

Əvvəl ortayaş adama çevrildi, sonra cavana.

Qoluna taxdığı saatın əqrəbləri tərsinə fırlanırdı.

Tərsinə dəyişirdi təqvimdəki günlər də;

ayın 30-u,

sonra 29-u, ..., beləcə, 1-i son günü olurdu yaşadığı ayların.

İllər də beləcə

tərsinə vururdu ömrünü başa.

Tərsinə yaşayırdı zamanı. Çayda axına qarşı üzən adama bənzəyirdi

hamının bir istiqamətli xətt boyunca yaşadığı məkanda.

Amma nə qədər çətin olsa da,

hamı kimi sevir, hamı kim sevinir, hamı kimi qüssələnirdi.

Sonra yeniyetməyə çevrildi, sonra uşağa.

Bir gün həmyaşdı oldu oğluyula, getdi məktəbə.

Bir günsə həmyaşdı nəvəsiylə əl-ələ tutub yollandı bağçaya.

Bir günsə çevrilib körpəyə köçdü dünyadan.

Ana qocalıb ölmüşdü, görmədi körpəsini.

Tərsinə gərdişinə baxdıq zamanın

gözlənilmədən qoca doğulan birinin timsalında.

Amma nəticə eyni; zaman

eyni nöqtədə qapandı, deyəsən.

Deməli, zaman – keçmiş, bu an (indi) və gələcək kimi hissələrə ayrılmış kəsirlər kimi zənn olunur. Keçmiş anlayışına sahib olmağımızın yeganə səbəbi yaddaşımıza yaşanmış bəzi hadisələrin verilməsidir. Gələcəklə bağlı hadisələri yaşanacaq, baş verəcək hadisələr kimi qəbul edirik. Bəzi mülahizələrə görə, keçmiş bizim üçün yaşanmış, təcrübə edilmiş, görülmüş hadisələr olduğu qədər, gələcək də eyni şəkildə yaşanmış hadisələrdən ibarətdir. Sadəcə, bu hadisələr bizim yaddaşımıza verilmədiyi üçün bunları bilmirik.

Məkan və zaman anlayışlarına dair bu kimi fərqli və maraqlı fikirlərin siyahısını uzatmaq mümkündür və bütün bunlar, təbii ki, bədii əsərlər üçün xammal rolunu oynayır. Artıq bu anlayışlara elmi-fəlsəfi baxış onları ədəbi sferaya transfer etmənin mümkünlüyünü yaradır.

Bizi əhatə edən nə varsa, zaman və məkandan xəbər verir. Fotolara nəzər salaq. İlk ağıla gələn məsələlərdən biri donmuş məkan və zaman anlayışıdır. Bu, öz yerində. Zaman haqqında biliklərimiz imkan verir ki, ondan bədii aparat kimi istifadə edib, hadisəyə fərqli bədii biçim verə bilək. Fikirlərimizi qismən də olsa əsaslandırmaq üçün, gəlin, “zaman boyu səyahət” edək.

Zaman boyu səyahət

Hər dəfə fotolara baxarkən

zaman barədə düşünür:

Hadisələrdən

yalnız bir parça qalır şəkillərdə. Nə geriyyə

*yol var zaman boyu, nə də irəli
məkandan fərqli.*

*O adam
elə indicə keçib getmişdi bu küçədən,
odur, qayıdır. Yol kənarında ağacın altında
yem axtaran quş görüb onu, qalxdı havaya.
Məkanda
üç ölçü cızıldı bir anda.
Zamansa ...
nə geriyə getmək olur,
nə də irəli, - məkandan fərqli. Amma
məkanlar da var;
nə getmək olur, nə də qayıtmaq –
yolları bağlı.*

*Birdən
böyüyür qarşısındakı foto. Böyüyür
en və uzunluq boyu. Böyüyür,
iri bir ekrana dönür. Azca səksənir
əvvəlcə. Qəfil hadisələrə alışıb deyə,
sonra seyr edir
böyüyən müstəvini təmkinlə:*

*Görür öz körpəliyidi ekranda. Tuttur əlindən
aparır əvvəlcə bağçaya, sonra məktəbə,
sonra yenə də harasa. Elə hey gedib-gəlirlər.
Arada tutub əl-ələ qalxırlar havaya.*

Müxtəlif hadisələr yaşanır bu gediş-gəliş

*və uçuş-enişlərdə. Bəzisi aydın təsvir olunur
ekranda, bəzisi tutqun. Bəzisi heç görünmür,
itir qaranlığın içində.*

*Hər hadisədən hadisəyə böyüyür uşaq.
O qədər böyüyür, axırda ikisi bir adam olur.
Qaralır ekran, kiçilir müstəvi və
qarşısında foto – uşaqılıq şəkli.*

*Gedib qayıtdı keçmişdən. Amma
məkanlar da var, məkanlar;
nə getmək olur, nə də qayıtmaq -
yolları bağlı.*

Fotolara baxdıq, zaman barədə düşündük qeyri-ixtiyari. Amma istənilən hadisə, istənilən predmet insana zamanı və məkanı xatırladır. Cavan da, qoca da. Əsa da, avtomobil də ...

Keçmiş və gələcək – ƏSA VƏ AVTOMOBİL

*Uşaqılıqdan,
yəni ta aqlım kəsəni
qoca bir adam görən kimi düşünərdim bəzən -
həyatın nə dəyəri var, görəsən.*

*İllər keçdikcə
həyat barədə fikrim dəyişirdi tədricən:
görünür, hər yaşda həyatın öz mənası var.*

*Cüssəli bir qoca idi,
parkda yanaşı oturmuşduq skamyada.
Söykənərək qalxdığı əsani göstərib,
şövlə laqeyd-laqeyd dedi:
bu, mənim gəncliyimdi – çevrilib əsaya,
sürünürəm arxasınca neçə illərdi.*

*İrəlidə əsa, arxasınca qoca
asta-asta yaxınlaşdılar bahalı avtomobilə.
Keçib arxa oturacaqda əyləşdi qoca.
Qapını açan sürücü gənc bir oğlandı
tələsik keçdi sükan arxasına.
Tərpəndi avtomobil. Yola düşdülər
əsa, qoca, avtomobil və cavan.
Eyni yolu getsələr də
ayrı-ayrı xəyala üz almışdı hər biri.
Cavan uzun gələcək barədə düşünürdü sükan arxasında,
qoca uzun keçmiş barədə çənəsini söykəyib əsaya.*

*Əsa və avtomobil isə
öz işini görürdü bu vurhavadı;
elə qazanılan qədər də
bahalıymış itirmək –
avtomobil gələcəyə şütüyürdü sürətlə,
əsa asta-asta səyahət edirdi keçmişə.*

3. Bədii mətnlərdə yuxugörmə fenomeni

Yuxu, elmi informasiyalardan məlum olduğu kimi, fizioloji prosesdir və canlıların əksəriyyətinə xas xüsusiyyətdir. Yəni canlıların əksəriyyəti yatır və bununla da

bir növ özünü yenidən bərpa edir. Lakin bizi maraqlandıran yuxugörmə halıdır ki, bu fenomenə müxtəlif elmi, fəlsəfi, mistik yanaşmalar mövcuddur. Bu müxtəliflik də yaradıcılıq üçün kifayət qədər maraqlı və qeyri-adi xammal hazırlayır. Ədəbiyyat müstəvisində yuxugörmədən bədii fənd kimi istifadə təcrübəsi zəngin çalarlara malikdir. Lakin bu fenomenə yalnız yuxuda görünən hadisələri olduğu kimi təsvir etməklə kifayətlənmək bədii əsərin məna qatına az təsir göstərə bilər. Yuxugörmə hadisəsi ilə bağlı bir çox fəlsəfi və mistik məlumatlara malik olmaqla qələmə alınan bədii əsərlər daha dərin mənalara baş vurmağa imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, fəlsəfi fikir tarixində yuxugörməyə, əsasən, iki münasibət mövcud olmuşdur:

1. Yuxugörmə – keçmişin, yəni yaşananların nəticəsidir; 2. Yuxugörmə gələcəkdən xəbər verir.

Lap qədim zamanlardan insanlar yuxu zamanı görülən hadisələrə və predmetlərə müəyyən yozum verir, onları gələcək hadisələr barədə işarələr kimi anlayırdılar. Məsələ burasındadır ki, bu tendensiya hazırda da cəmiyyətin bəzi dairələri arasında öz aktuallığını saxlayır. Bu yozumlar nə dərəcədə həqiqətə uyğundur? Gələcəklə bağlı yuxuyozmalar barəsində elmi əsaslandırma olmadığı üçün dəqiq bir söz demək çətindir.

Freydə görə, yuxular gələcəkdən yox, keçmişdən xəbər verir. O, irəli sürdüyü bu tezisə izahını **Psixozanalizin** köməyi ilə verir. Hesab edir ki, yaşam boyu şüuraltına yığılmış istəklər, görüntülər, həyata keçməyən arzular insan yatdığı zaman donunu dəyişib, onun şüuruna yuxular kimi daxil olurlar.

Demək, hər iki halda – istər keçmişdən xəbər versin, istər gələcəkdən, yuxugörmə - şüurla, insan düşüncəsi ilə bağlı hadisədir. Lakin bədii mətnlərdə yuxugörmədən istifadə edərkən, hesab edirik ki, hadisəni yuxugörmə ilə bağlı informasiyaların fəlsəfəsindən yararlanaraq və eyni zamanda müəllifin özünəxas mülahizələri vasitəsilə təsvir etmək intellektuallıq baxımından vacib amillərdən biridir.

Belə olan halda, biz də bu məsələyə bir qədər fərqli – bu vaxta kimi mövcud olan kontekstdən fərqli yanaşsaq, ortaya nə kimi məqamlar çıxar, görəsən? Bəlkə özümüzü sınayaq: hesab edək ki, *yuxu zamanı gördüyümüz hadisələr də elə gerçək hadisələrdir. Fərqli məkan-zaman müstəvisinin real hadisələri. Nəyə görə? Fikir verin: yuxuda hadisələr elə sürətlə baş verir ki, əslində, həmin hadisələr real həyatda daha uzun zaman axınında yaşanardı. Yəni real həyatda uzun zaman kəsiyində baş verən hadisələri yuxuda bir neçə dəqiqə, bəzən də bir neçə saniyə ərzində müşahidə etmək mümkündür. Deməli, yuxuda zaman axını dəyişir, daha dəqiq, yuxuda zaman qısalır. Fərqli zaman axını hadisənin fərqli məkanda baş verməsi anlamını da yaradır. Biosentriзм nəzəriyyəsi bir daha təsdiq edir ki, çoxlu sayda kainat (paralel aləmlər) var və müşahidə olunan hər bir hadisə müxtəlif variasiyalarda bu kainatlarda eyni zamanda mövcud olur. Bu mülahizələrə söykənsək, yuxuda gördüklərimizin fərqli zaman-məkan müstəvisində baş verən gerçək hadisələr olduğunu fərz edə bilərik.*

Yoxluqların sevgisi - yuxu da gerçəklikdi

*Sevirəm O-nu və toxunuram O-na.
Əlimdən tutub bərk-bərk,
gülümsəyir üzümə və sevir məni O da.
Bu məkan və zaman kəsiyində
başqa heç nə və heç kim yox düşüncəmdə
O-ndan savayı.*

*Nə ayrılıq barədə düşünürəm,
nə başqa biri ağımda.*

*Eyni məkan-zaman kəsiyi;
bir mənəm, bir O, bir də sevgi.*

*Məkan haradı,
zaman neçədi,
mən, O və sevgidən başqa
hadisələr
hara qeyb olub, hardadı?*

*Oyanıram yuxudan; çoxalır hadisələr.
Mən varam, O yoxdu.
Daha doğrusu,
indi mən olan yerdə
O yoxdu.*

*Mən öz evimdə,
O öz evində.
O, var olan yerdə mən,*

mən var olan yerdə O yoxdu.

*Bəs bir az əvvəl yaşadıklarım –
necə toxuna bilərdim yoxluğa,
yoxluq necə sevə bilərdi məni?*

*Başqa necə ola bilər axı –
eyni vaxtda
həm eyni, həm də
ayrı-ayrı müstəvilərdə?..*

*Bir az əvvəl gecə idi;
mən öz evimdə, O öz evində.*

*Bir az əvvəl
yoxluğumuz sevişirdi
mən və O olmadığımız yerdə.
Və yaxud:*

Heç yerdə və heç vaxt

*Gözlənilməz hadisələrin şahidi oluram
yuxuda,
yaqın hamının başına gəlir.*

*Yuxuma girir
dostlar, doğmalar, yadlar,
bəzən də heç tanımadıklarım,
üzünü belə görmədiyim adamlar
müxtəlif tanış və yad hadisələrin fonunda.*

*Tez-tez yuxuma girənlər də olur;
həyatda artıq olmayan atam, anam
və başqa doğma adamlar
yenə də tanış və yad hadisələrin içində.*

*Dəqiq bilirəm:
yuxu təkcə nə keçmiş, nə də gələcəkdi
xatirələrdən və xəyaldan fərqli,
yuxu – daha çox gerçəklikdi,
ayrı məkan-zaman hadisəsi və reallığın inikası.*

*Keçmiş
nizamla düzülmüş
avtobus dayanacaqları kimi xatırlayıram;
hər dayanacaqda adamlar və hadisələr
bir-birindən təcrid olunmuş halda,
sanki ayrı-ayrı çoxluqlardı heç bir kəsişməsi olmayan.
Amma hadisələrin bir-birinə qarışmasının da
şahidi oluram hərdən. Bir hadisə başqa hadisə ilə kəsişir
özünü ilə daşdığı yad və doğma adamlarla birgə. Məsələn,
görürəm: anam ömrünün son günləri çox cavandı –
sevinirəm,
amma qəfil xəstəlik peyda olur yanında qocalıq libasında,
üz alır torpağa sarı; torpaq işiq saçır rəngbərəng çalarlarda.*

*Bəzən də keçmiş (elə gələcək də)
üst-üstə düzülmüş kitab rəfləri kimi gəlir xəyalıma:
rəflər – məkan, yəni insanlar və müxtəlif hadisələr,
rəflərin düzümü – zaman, üst-üstə yığılmış*

və o qədər rəf var ki, hardasa gözdən itir üzüyuxarı
ona sığınan hadisə və adamlarla birgə; baxıram: atamdı,
körpəyə çevrilir gözdən itdikcə üzü səmaya
və eynən adaşı olan nəticəsinə bənzəyir getdikcə.

Bütün bunları
və buna bənzər bir çox hadisələri
yuxuda da görürəm. Beləcə, hamı kimi
qəribə hadisələrin şahidi oluram yuxuda
mən də.

Amma mən
bir həqiqətə əminəm;
hər şeylə və hər kəslə görüşəcəyəm,
fərqi yox, doğma, tanış, yoxsa kənar, yad, qərib.
Görüşəcəyəm mütləq, görüşəcəyəm
heç yerdə və heç vaxt.

Biosentriзм nəzəriyyəsinin gəldiyi maraqlı
nəticələrdən biri də ölümün mövcud olmaması barədə
müləhizədir. Bu nəzəriyyəyə görə, ölüm yoxdur, o, insan
şüurunda yaranan illüziyadır. Bu dünyada müşahidə olunan
hadisələrin ehtimal edilən bütün variantları digər mövcud
kainatlarda (paralel aləmlərdə) həyata keçir. Bir kainatda
insan ölürsə, digərində yaşamağı davam etdirir. Və insan
həyatı çoxillik bitki kimidir və o, multikainatda çiçək açmaq
üçün geri qayıdır.

Biosentriзм nəzəriyyəsi və yanlış zəng (şeir-esse)

Yaz tətili vaxtı uşaqlıqdan sevdiyim,
kənd evimizdən bir az aralı,
dayandığım yerdən üç tərəfə uzandıqca uzanan
çöllüyə üz tuturam.
Boşluğu və hüdudsuzluğu uzaqlara yollayan yaşıllığı
yarımçevrə boyu qapayan evlərdə sınır baxışlarım. Sınıb
qayıdır gözlərimə və gözlərimdən beynimə süzülür
gətirdiyi mənzərələr bir anın içində.

Yaşıllığın uzaqlara ötürdüyü boşluğun nizamını
adda-budda gözə dəyən iribuynuzlular
və çəmənliyə qonan çöl quşları pozur azacıq.

Yaşıllıqda otlayan mal-qara, hənirtidən ürkiüb qəfil uçan
çöl quşları yaşamaq və özünümüdəfiə instiktindən xəbər
verir. Düşünürəm ki, ağıl – yaşamaq naminə mübarizə üçün
yox,
yaratmaq üçün Tanrı bəxşişidir.

Haranı və nəyi seyr edirəmsə, sonsuzluqdan söz açır sanki;
uzandıqca uzanan yaşıllığın qoynuna sığınan boşluq,
boşluğu
yarımçevrə boyu qapayan evlərin getdikcə gözdən itməsi,
çəmənlikdə gövşəyən mal-qaranın biganəliyi, qəfil pırr edib
uçan
çöl quşları, yaxınlıqdakı su kanalı, qışdan sonra çılpaq
ağaclar...
məkan və məkanı dolduran nə varsa “mən sonsuzam” -

söyləyir sanki astadan – “son, ani dayanmaları sonsuzluğun, sürətlə şütüyən qatarın ani dayandığı stansiyalar misali”.

*Bir film kimi gördüyüm mənzərəyə daldığım zaman
ölüm dəyir gözümə birdən,
su kanalının kənarında çürüyən it cəsədinin üstünə qonan.
Ölüm –
bu da gözgörəsi son. Amma qulağımda yeni bir pıçıltı:
ölüm bir illüziya, şüurun doğurduğu aldanış, mən sonsuzam,
N sayda kainatda N sayda versiyada mövcudam
azacıq fərqli ehtimallarla –
çoxlu sayda cürbəcür səslər qarışır bir-birinə.*

*Telefona zəng gəlir, diksinirəm:
gəl oynayaq, təzə zərlər almışam... – səs
çox uzaqdan gəlir elə bil, lap uzaqdan və getdikcə zəifləyir,
sanki hardasa bir məchulluqda gizlənir yenidən
sirli harmoniyası ilə birgə.*

... yanlış zəng.

*Amma dinləndiyimi duyduğumdan
cavab verməyə macal tapıram:
axı mən ancaq şahmat oynayıram.*

III. Hərəkət, Zenon paradoksları və ədəbiyyat

Hərəkət elm sahələrinin obyektivi olmaqla yanaşı, fəlsəfi dünyaförüşünün də daim diqqət mərkəzinə aldığı bir anlayışdır. Hərəkət haqqında elmi informasiyalar fəlsəfi düşüncə sisteminə transfer olunmaqla müxtəlif maraqlı, eyni zamanda ziddiyyətli düşüncə şəbəkəsi yaratmışdır. Eyni zamanda fəlsəfi sistemlərdə hərəkət barədə mövcud fikirlər elmi sahələrin tətqiqat obyektinə çevrilmişdir. Yəni bu anlayış ətrafında həm elmin, həm də fəlsəfənin aşkara çıxardığı bir çox həqiqətlər və mübahisələr uzun bir dövrü əhatə edir. Hərəkət barədə müxtəlif maraqlı və ziddiyyətli fikirlər incəsənətin müxtəlif sahələrinə və bədii əsərlərə sirayət etməklə bir çox fərqli, intellektual əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bir halda, hərəkət anlayışı ətrafında yaranan fikir şəbəkəsi ədəbiyyatdan da yan keçməyib, bu anlayışa, qısaca da olsa, həm elmi, həm də fəlsəfi aspektdən yanaşmaq. Bu yanaşmalardan istifadə edərək konkret bədii mətnlərin üzərində dayanmaq.

Fizika. Sadəlik üçün ilk növbədə düzxətli bərabərsürətli hərəkətə nəzər salmaq. Cisim A nöqtəsindən B nöqtəsinə hərəkət edir. A-dan B-yə düz xətt boyunca hərəkət zamanı cızdığı xətt onun trayektoriyası adlanır. İki nöqtə arasında trayektoriya hissəsinin uzunluğu qət edilən yoldur. Sürət anlayışını daxil edirik: $v = s/t$; v - sürət, s - gedilən yol – məsafə, t - sərf olunan zamandır.

Fəlsəfi yanaşma. Elmi informasiyadan keçək fəlsəfi müstəviyə. Fikrimizin izahı üçün bir fəlsəfi yanaşma ilə kifayətlənirik. Cisim A nöqtəsindən B nöqtəsinə gəldi. Demək, gəlmək üçün ilk növbədə getmək lazımdır. Yəni

cisim B nöqtəsinə gəlib çatmazdan öncə A nöqtəsindən getməli idi.

Bədii təfəkkür vasitəsilə bunu belə ifadə edə bilərik: bütün gəlişlər gedişdir öncə. Bu ifadə mövzu ilə bağlı həm elmi informasiyadan, həm də fəlsəfi təfəkkürdən bədii ifadə vasitəsi olaraq istifadə texnikasına göstərilən nümunələrdən biridir.

Beləliklə, hərəkətlə bağlı və ya hərəkət anlayışından istifadə etməklə intellektual bədii mətn yaratmaq üçün qurulan **modeldən (Eİ – FD – BT) istifadə olunur: elmi informasiya** – fizika elminin hərəkət barədə verdiyi məlumat; **fəlsəfi düşüncə** – hərəkət anlayışına fəlsəfi yanaşma və **bədii təfəkkür** – hərəkət anlayışına elmi-fəlsəfi yanaşma nəticəsində alınan mənalardan bədii mətnə ifadə olunması.

Gedir: X-ci ildə doğulub

Qatar
vaqonlardan ibarətdir,
vaqon adamlardan,
bir də pəncərələrdən.

Vaqondakı pəncərələr
daha çox göz və əllər deməkdir;
göz və əllərdən
ibarət olur adamlar
ayrılıqlar gəldiyi zaman.

Gedər, qatarlar gedər.
Qalar, ayrılıqlar qalar

qatarların gəldiyi yerdə.

Vağzallar
ayrılıq yeri deyil ki təkə,
görüş yeridir həm də.

Gələr, qatarlar gələr.
Qalar, ayrılıqlar qalar
qatarların gəldiyi yerdə.

Hər ayrılıq bir görüş,
hər görüş bir ayrılıq nöqtəsi;
hər nöqtə
son və başlanğıcın sığındığı yer.

A nöqtəsindən B nöqtəsinə gəldi,
B nöqtəsindən C nöqtəsinə getdi.
“Gəldi” və “getdi”lər
parça-parça doğrayar yolları;
ayrılıq – kəsilən yeri yolların.

A nöqtəsindən B nöqtəsinə gəldi –
elə A nöqtəsindən getdi deməkdir;
bütün gəlişlər gedişdi öncə.

Gedir beləcə hər şey:
bəzisi sürətlə, bəzisi asta.
Bəzisi tərpənmir – gedir amma.

Gedir o ağac,
gedir

*o ağacın yanındakı o ev,
gedir
o evin içindəki
o masa, o şəkaf, o çarpayı.*

*Çarpayıda
illərdir yataq xəstəsi:
baxıb ümitsiz-ümitsiz
“gedirəm” – dedi.*

*O
nə vaxtsa yaraşığı –
səyahət etməyi sevərdi qatarlarda,
indi ümitsiz xəstə;
X-ci ildə “gəlib” dünyaya.*

Zenon paradoksları

İndi isə hərəkət barədə qədim yunan fillosoflarının köməyi ilə fərqli və bir qədər də gözlənilməz fikirlərlə tanış olaq. Amma bu fikirlər fərqli və gözlənilməz olduğu qədər də ağlabatandır. Bu fikirlər nə qədər məntiqli olsa da, həyatda şahidi olduqlarımızla heç cür uzlaşmır. Fəlsəfi həqiqət gerçəkliyi üstələyir, yoxsa gerçəklik fəlsəfi həqiqəti? – gəlin, əvvəlcə hərəkət barədə bəzi fikirlərlə tanış olaq, sonra mülahizələrimizə meydan verək.

Parmenidə görə, varlıqda hərəkət yoxdur. O, hesab edirdi ki, varlıqlar tamdır, bütövdür və onlar hissələrə bölünmür. Əgər varlıq hissələrə bölünərsə, onda hissələrin özlərinin də hissələri olacaq. Eyni zamanda həmin hissələrin də hissələri olacaq və s. Hər bir hissə sonsuz hissələrdən

təşkil olunacaq və beləliklə, bütün hissələr bir-birinə və varlığın özünə bərabər olacaqdır. Deməli, hər bir kəsim içində olduğu kəsimin özü boyda olacaq. Bu isə məntiqə ziddir. Yəni varlıq hissəsizdir. Hərəkət üçünsə ən azı iki nöqtə lazımdır. Varlıqsa təkcə bir nöqtədir və nöqtədə isə tərənəş yer yoxdur.

Eleyli Zenon öz müəllimi Parmenidi müdafiə edir: varlıqda hərəkət və çoxluq mövcud deyil. Hərəkəti və çoxluğu qəbul etmək həllolunmaz ziddiyətlərlə nəticələnir.

Onun öz fikrini əsaslandırdığı iki mülahizəsi ilə tanış olaq. Yunan dilində bu paradokslara aporiyalar deyilir:

Birinci aporiya – dixiotomiya (yarıyabölmə). Bir nöqtədən digər bir nöqtəyə çatmaq üçün əvvəlcə yolun yarısını qət etmək lazımdır. Amma əvvəlcə yolun yarısının da yarısını keçmək lazımdır. Bundan da əvvəl yarısının da yarısını keçmək lazımdır və s. Beləliklə, bir nöqtədən digər nöqtəyə gedib çatmaq üçün sonsuz belə hərəkət tələb olunur və nəticə etibarı ilə heç bir hərəkət baş vermir.

İkinci aporiya – Axilles və tısbağa. Əgər tısbağa itiayaq Axillesdən qabaq hərəkətə başlayıbsa, Axilles heç vaxt tısbağaya çata bilməz. Çünki Axilles tısbağanın olduğu nöqtəyə çatana qədər tısbağa yeni bir nöqtəyə çatacaq və bu, sonsuz təkrar olunacaq və Axilles hər zaman tısbağadan geri qalacaq. Deməli, hərəkəti qəbul etmək ziddiyətə gətirib çıxaracaq.

Ona görə də Zenon bu nəticəyə gəlir ki, hərəkət və çoxluq mövcud deyildir.

Hərəkət haqqında söylənilən bu kimi maraqlı olduğu qədər də ziddiyətli elmi və fəlsəfi fikirlər daha estetik bir aləmə - ədəbiyyata yol açır. Görək bu yolu gerçək mənada

baş vurmaq mümkün olacaqmı, yoxsa Zenon aporiyalarına inandığımız halda, dayandığımız nöqtədən bir addım da tərpnə bilməyəcəyik?

Dayandı – gedirdi amma

*Gözləyirdi səbirsizliklə:
nə vaxt gələr, görəsən?*

*O isə
“gəlirəm” – dedi. Elə bilirdi gəlir,
gedirdi amma.*

*Keçirəm, gözlə - çıxırırdı. Yolu keçməyə
hazırlaşırırdı. Keçirdi. Elə bilirdi yol keçir,
özündən keçirdi – fərqudə deyildi sadəcə.*

*Çatıram da çatıram, görmürsən - əli ilə işarə eləyirdi
bir az əsəbi. Hə, çatdım, bu da mən. Dayanıb, nəfəs dərdi
yorğun, hüznü.
Dayandı. Gedirdi amma, xəbəri yoxdu, deyəsən.*

*Elə bildi çatıb. Çatdığı özü idi – bilmirdi hələ.
Çaşqınlıq içində boylandı ətrafa:
Hardayam, azalmaqdansa çoxalıb məsafə,
geriyə gəlmişəm ki.*

*Nə baş verdiyini bilən bilirdi, mən də bilirəm:
Çatmaq üçün gözləyəmə yolun yarısını getməliydi əvvəlcə.
Amma əvvəlcə yolun yarısının yarısını. Ondan da əvvəl
yarısının yarısının yarısını...*

*Beləcə, sayacaqdı yerində gedə-gedə. Sayacaqdı yerində,
gedəcəkdə amma, elə hey gedəcəkdə.*

*Gözləyən isə
düşünürdü gözləyə-gözləyə:
Bu gəlişlə
“itiyaq Axilles də çata bilməz tısbağaya”.*

Amma realıq göstərir ki, varlıqlar daim hərəkətdədir və hərəkət onların təzahür formalarından biridir. Hərəkət bir nöqtədən digər nöqtəyə keçid olaraq dəyişmə, çevrilmədir. Hətta varlıqlar sükunət halında belə hərəkətdədirlər. Lakin bu dəyişmələr azalma və tükənmələrlə baş verir. Əks halda, belə deyək, varlıq hərəkət zamanı durmadan “çoxalardısa”, o zaman sona deyil, sonsuzluğa üz alar və varlıqların əbədiliyi yaranardı. Hərəkət – dəyişmələr olmasaydı, monotonluq yaranar, hadisələr və varlıqlar donar, kainat böyük bir fotoya bənzəyərdi.

Qadınım üçün sentimental şeir

*Payız öncəsi
oğlumun toyunda
profildən çəkirdim şəklimi
üzüm tam görünməsin deyə.*

*Profildən çəkilən bu cür fotolar
“tədricən yoxaçıxma”nın şəkli əslində.*

Gələn payız ... yox.

Gələn payızdan sonra qışda,
doğum günümdə gələrsən, – yaxşı?
Gələrsən ilk görüşə gəldiyin tək –
üzündə təbəssüm.

Gələrsən, – yaxşı? Mütləq gələrsən.
İşdi, mən olmasam da,
şəklim mütləq gülümsəyəcək üzünə.
İlk görüş yadına düşər –
heykəl kimi dayanmışdım.

Sənsə üz-gözümdə sevinc
lap “sevgi”yə bənzəyirdin. Heç söyləmədim:
o vaxt mən sevdəyə tutulmuşdum,
indi sənə əzab, mənə ağrı verən
xəstəliyə tutularkən xatırladım bunu bir də.

Gələn payız ... yox.

Gələn payızdan sonra, qışda
doğum günümdə gələrsən, – yaxşı?
Mütləq gələrsən. Vədimə xilaf çıxmamam,
gözləyəcəm. Ən azı heykəl şəklində -
üzündə qərib təbəssüm.

IV. Ədəbiyyat və Nisbilik nəzəriyyəsi

İntellektual təmayüllü bədii mətnlərin yaranması prosesində istifadə etdiyimiz modeli şərtləndirən ardıcılığa bir daha nəzər salaq: **elmi informasiya, fəlsəfi düşüncə, bədii təfəkkür (Eİ – FD – BT)**. Mətnqurma mərhələsində bu modelin səciyyələndirdiyi ardıcılıq dəyişməz qalır. Hadisə ilə adekvat olan elmi informasiya fəlsəfi düşüncə vasitəsilə bədii mətnə gətirilir. Fəlsəfi düşüncə, bir növ, elmi informasiya ilə bədii mətn arasında körpü – keçid aparatı funksiyasını icra edir.

Bu mövzuda isə hədəf seçdiyimiz elmi informasiya Nisbilik nəzəriyyəsidir və məqsədimiz bu nəzəriyyənin fəlsəfəsindən daxil etdiyimiz model əsasında bədii mətnə istifadə texnikasının şərhini verməkdən ibarətdir.

Klassik təsəvvürlərə görə, zaman və fəza mütləqdir, onlar arasında heç bir daxili əlaqə yoxdur. Yeni hərəkət zamanın gedisinə təsir göstərmir və cismin xətti ölçüləri onun sükunət və ya hərəkət halında olmasından asılı deyil. Həmçinin işığın vakuumba (boşluqda) sürəti sonsuz böyükdür. Lakin Enşteynin “Xüsusi nisbilik nəzəriyyəsi” bu təsəvvürləri dağıtdı. Yeni təsəvvürlərin nədən ibarət olduğunu xatırlamaq və ədəbi-bədii müstəviyə adlamaq üçün əvvəlcə bu nəzəriyyənin bəzi nəticələri ilə tanış olaq.

İşıq sürəti. Bu nəzəriyyə əsasında isbat olunur ki, heç bir cismin sürəti işıq sürətini aşı bilməz. Yəni işıq sürəti təbiətdə mövcud olan ən böyük sürətdir. Işıq sürəti adətən “c” ilə işarə edilir və işıq sürətinin vakuumdakı sürəti saniyədə 300000 km.-ə bərabərdir (c = 300000 km/san).

Fəlsəfi və bədii yanaşma: İnsan təfəkkürü hər hansı bir hadisə haqqında müxtəlif və rəngarəng fikir variasiyaları

yaratmaq imkanına malikdir. Bu fikir variasiyalarının dərinliyi isə insan idrakının elmi, fəlsəfi, poetik və digər imkanlarının sərhədləri ilə ölçülür. Işıq sürəti anlayışı ətrafında da bir çox bədii-fəlsəfi düşüncə şəbəkəsi yaratmaq mümkündür. Bu fikir şəbəkəsindən bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək ki, elmi informasiyadan bədii mətnə keçid üçün xammal hazırlaya bilək.

Işıq sürəti - zamanla müqayisədə o qədər böyükdür ki, sanki zaman sürətin içində əriyib. Yalnız görünən sürətdir, zaman yox. Amma bəzi hadisələri müşahidə edərkən isə adamın ağına tərs fikir gəlir. Asta-asta enən yarpaq, kəpənək uçuşu, qarışqanın hərəkəti və s. bu kimi hadisələri seyr edərkən, sanki görünən zamandır, sürət o qədər kiçik təsir bağışlayır ki, sanki zamanın içində əriyib yox olur.

Beləliklə, elmi informasiyanın doğurduğu fəlsəfi mənzərələr bədii-fəlsəfi düşüncənin predmetinə çevrilir, mövzunun bədii həlli zamanı yaradıcı təfəkkür öz funksiyasını yuxarıda qeyd etdiyimiz modelin (**Eİ – FD – BT**) formalaşdırdığı bədii laboratoriya əsasında həyata keçirir:

Işıq sürəti

Sürətə bax: saniyədə 300 000 km. – sürətin içində əriyir zaman.

Və heç bir cisim aşa bilməz bu sürəti, isbat olunub riyazi.

Zaman nisbidi – inandırır bizi cənab Eynşteyn.

Sürət – vahid zamanda yerdəyişmədi - cismin hərəkət əyrisi yəni.

Bax, bax: yarpaqdı enən, üstündə balaca bir həşərat. Dayanıb sürət, yeriyir zaman.

Ağaca vida nəğməsi – yarpaq uçuşu, sürəti azalır hər an.

Uçan yarpaqla birgə endi həşərat – bitdi uçuş əyrisi - torpağın üstü ilə sürünür indi.

Zamanın içində boğulur sürət.

Doğuldu kəpənək – öldü kəpənək, hardadı zaman, görünmür sürət.

“O” nöqtəsində başlayıb elə “O”-da bitdi hərəkət.

Uçuşçun doğulan uçuşa həsrət.

Qəfəsdə asta-asta gəzişir aslan – darıxır insan. Usanır bir qəfəslük sıxlıq, məhv olur zaman, hardasa uyuyur aslan sıçrayışına həsrətli bir “an”.

Zaman, Sürət, Hərəkət.

Fizika qanunlarına sığmayan hadisələr var.

Bax, bax: yarpaqdı saralır, sürünür həşərat, doğulur kəpənək - ölür kəpənək, qəfəsdə asta-asta gəzişir aslan, həyatda yavaş-yavaş darıxır insan – sürət ölçüsüz.

Hardasan, hardasan, ... hardasan, zaman?

Zaman və məkanın nisbiliyi. Xüsusi nisbilik nəzəriyyəsi və ya relyativistik mexanika fəza, zaman və hərəkət haqqında yeni elmi nəzəriyyədir. Relyativistik mexanika çox böyük sürətlə hərəkət edən cisimlərin mexanikasıdır. Bu nəzəriyyəyə görə, zaman və fəzaya ayrılıqda deyil, bir-biri ilə bağlı şəkildə baxmaq lazımdır. Bu nəzəriyyənin əsasında iki postulat dayanır və bu postulatlardan zaman və məkan barədə alınan nəticələrin qısa məzmununu verməyə çalışaq. Klassik fizikadan fərqli olaraq, Nisbilik nəzəriyyəsinə görə, zaman və fəza mütləq deyil, nisbidir. Tərpənməz bir sistemə görə sürətlə hərəkət edən digər sistemdə hər hansı bir prosesin başlanması və bitməsi arasındakı zaman intervalı tərpənməz sistemdəki zaman intervalından kiçik olur, cismin hərəkət istiqamətindəki ölçüləri isə qısalır. Bu nəzəriyyə əsasında sübut olunur ki, çox böyük sürətlə hərəkət nəticəsində zamanın yubanması, məkan ölçülərinin qısalması müşahidə olunur. Yəni isbat olunur ki, zaman və məkan ölçüləri mütləq deyil, hərəkətdən asılı olaraq dəyişən xüsusiyyətlərə malik olub nisbidir.

Bunu məşhur bir nümunə ilə açıqlayaq. Bu nümunəyə görə, əkiz qardaşlardan biri Yerdə qalıb, digəri işıq sürətinə yaxın sürətlə kosmosa səyahətə çıxarsa, kosmosa gedən qardaş geri qayıtdıqda əkiz qardaşını özündən daha yaşlı görəcək. Bunun səbəbi kosmosda səyahət edən qardaş üçün zamanın daha yavaş keçməsidir.

Beləliklə, bu nəzəriyyə əsasında əldə etdiyimiz faktlar hadisələrə təkcə elmi deyil, həm də yeni fəlsəfi təfəkkürlə yanaşma üçün yeni sahə - düşüncə meydanı yaradır. Bu vaxta qədər təsəvvürlərdə zaman və məkan dəyişməz idisə, artıq bu fakt öz elmi gücünü itirməklə, bədii-fəlsəfi mahiyyətini də itirir. Zaman və məkana yeni baxış

formalaşmağa başlayır. Yaradıcı təfəkkürdə hadisələrə və predmetlərə fərqli baxış sərgiləmək imkanı yaradır. Işıq sürəti, fəza və zamanın nisbiliyi haqqında yeni faktlar həm də yeni formatda və məzmununda bədii mətnlərin yaradılması imkanı yaradır. Artıq bu nəzəriyyənin verdiyi elmi faktların fəlsəfi düşüncə vasitəsilə yaradıcı təfəkkürə inikası fərqli bədii əsərlərin yaranması üçün, həm də Nisbilik nəzəriyyəsində olduğu kimi, yeni məkan-zaman sahəsi yaradır:

Nisbilik nəzəriyyəsi

*Qəribə, bəzən də qəribə olduğu qədər də
qorxulu fikirlər gəlir ağıma –
bir az da maraqlı fikirlər, doğrusu.*

*Gözümü yumuram; məsələn,
ağıma gəlir ki, uçuram işıq sürətilə.
Uçuram hara, – bilmirəm, – uçuram
və uzaqlaşırım bir göz qırpımında yaşadığım şəhərdən,
yaşadığım şəhərin yerləşdiyi ölkədən, yaşadığım ölkənin
sığındığı kürədən. Uzaqlaşırım bir anın içində ...
sonra heç nə xatırlamıram.*

*Açıram gözümü; qayıtmışam.
Az qala heç kəsi və heç nəyi tanımıram.
Məkan tanınmaz dərəcədə dəyişilib.
Tanışlar həyatda yoxdu artıq,
məndən sonra doğulanlar qocalıb hətta.
Dəyişməyən, dəyəsan, mənəm təkcə. Ya da
dəyişsəm belə, bu, nəzərə çarpmayacaq dərəcədə.*

Lakin ...

Sanki

ömürdən hansısa bir parçanı
salıb itirmişəm. Dəhşətə gəlirəm
və yaşanmış ömrümü gəzirəm
bütün bu dəyişmələr içində.

Elmi həqiqətlərdən, elmi informasiya-nın fəlsəfəsindən bədii mətnlərdə istifadə texnikasından söhbət getdiyi bir məqamda adama estetik təsir bağışlayan bir tezisdən yan keçmək olmur: “Mən həqiqəti gözəlliyindən tanıyıram” (**Bizanslı Foti**). Buna oxşar fikri **Eynşteyn Qravitasiya (cazibə) nəzəriyyəsi** barədə söyləyir: “Qravitasiya nəzəriyyəsi o qədər gözəldir ki, yanlış ola bilməz”. Doğrudan da, elmi həqiqətlərdə gözəllik, estetika axtarırları təfəkkür üçün yaradıcı sferada da yeni qravitasiya sahəsi yaradır.

Məkan cazibəsi və ya yeni qravitasiya qanunu

Bir iş var:

o, nə vaxtsa olduğu məkanlara
qayıtmağı çox sevir.

Hətta o məkanlarda

“darıxma anları” yaşansa da arabir.

Yaxşı ki,

zamandan fərqli, məkan boyu
gerçək səyahət edə bilir adamlar.

Yoxsa elə zaman kimi
məkan barədə də yalnız ehtimal və fəlsəfələrlə
dolub-daşardı “düşüncə sandıqları”.

Bir iş də var:

məkan kimidi adamlar da.

Çıxıb gedəsən hərdən, çıxıb gedəsən
təkcə məkanlardan yox,

elə adamlardan da.

Sonra yenidən qayıdasan

getdiyən məkanlara və getdiyən adamlara.

Daha bir iş də var:

nəsə qalır adamdan

getdiyi məkanlarda və getdiyi adamlarda,

nəsə qalır yoxluğundan savayı.

Nəsə qalır daima geriye səsləyən, qravitasiya təsirini

uzaqlıqların belə zərrəcə azalda bilmədiyi nəsə –

dəqiq adını tapmaq çətin olur çox zaman.

Qayıtmağı sevdiyi şəhərlərin birində

otel bələdçisi gözəl xanım

nəzakətlə, amma yad adam kimi

qarşıladi onu əvvəlcə. Sonra

tanıyib gülümsədi və rəfdəki kitabı göstərdi;

iki il əvvəl avtoqrafla otelə bağışladığı,

üz qabığının arxa hissəsində fotosu.

**V. Bədii mətnlərdə ehtimal elementləri
(və Ehtimal nəzəriyyəsi)**

Çox zaman istər şifahi nitqdə, istər yazı prosesində kütləvi xarakter almış elmi anlayışlardan tez-tez istifadə olunur. Məsələn, zaman, məkan, hərəkət, sürət, sonsuzluq, təsadüfi hadisə, ehtimal və s. sadaladığımız bu və digər anlayışlar ayrı-ayrı elm sahələrinin və fəlsəfənin anlayışları, istinad etdiyi kateqoriyalardır.

Bədii mətnlərdə elmi sahələrin rolundan danışarkən, adətən, istifadə olunan elmi anlayışları, elmi faktları aid olduğu elm sahələri fonunda aydınlaşdırmağa çalışırıq. Təbii, bu cür araşdırmalar həmin anlayışların bədii mətnlərdə istifadə olunması texnikasının formalaşmasına xidmət edir.

Bu mövzumuz bədii mətnlərdə bəzi ehtimal elementlərinin (Ehtimal nəzəriyyəsi əsasında) bədii mətnin yaranmasında rolundan, onlardan bədii vasitə olaraq istifadə texnikasından bəhs edir. Bu məqsədlə təsadüfi hadisə və ehtimal anlayışları haqqında məlumat verib, bu məlumatlar əsasında qurulmuş bədii mətnlərlə tanış olacağıq.

Təsadüfi hadisə və ehtimal

Təsadüfi hadisə nədir? Məncə, bu anlayış çoxlarını düşündürən mübahisəli məsələlərdən biridir. Elmi-fəlsəfi düşüncə tarixində təsadüfi hadisəyə müxtəlif münasibətlər mövcud olmuşdur. İlk növbədə, fəlsəfi yanaşmalara qısa nəzər salaq. Bəzi yanaşmalardan aydın olur ki, hadisə, ümumiyyətlə, təsadüfi xarakter daşıya bilməz, çünki hər bir hadisəni doğuran səbəb var və bütün hadisələr qanunauyğun baş verir. Sadəcə, hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qurula bilmədiyindən, yəni bilməzliyin nəticəsində təsadüfi

hadisə anlayışı meydana gəlir. Bir sözlə, təsadüfi hadisə bilməzliyin nəticəsidir. Əgər hər hansı hadisənin başvermə səbəbi bilinsəydi və ya onun aşkarlanması mümkün olsaydı, bu zaman təsadüfilik olmazdı, hadisə zəruru hadisə sayılardı. Böyük Azərbaycan filosofu Bəhmənyar yazır ki, heç bir hadisə və predmet insan biliyindən kənar qalmasaydı, onun üçün heç nə təsadüfi olmazdı, hər şey zəruri olardı. O, bir nümunə göstərir: Bir adam yol ilə gedərkən xəzinə tapır. Onun xəzinə tapması təsadüfi sayılır. Amma onu xəzinəyə aparan səbəb olmuşdur. Onu xəzinəyə aparan səbəb olduğu üçün təsadüfi sayılan hadisə (adamın xəzinə tapması), əslində, zərurətdən baş vermişdir.

Deməli, təsadüfi hadisə sırf subyektiv xarakter daşıyır və insan bilməzliyinin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Həyatda nə baş verirsə, qanunauyğun baş verir. Təsadüfi hadisə anlayışı təkcə fəlsəfi düşüncəni deyil, elmi təfəkkürü də məşğul edən anlayışlardan biridir. Ehtimal nəzəriyyəsi təsadüfi hadisələrin riyazi modelini öyrənən elmdir. Bu elm sahəsi elə təsadüfi hadisələri öyrənir ki, onlar hər hansı qanunauyğunluqlara tabe olur və bu qanunauyğunluqlar ehtimal qanunauyğunluqları adlandırılır. Deməli, təsadüfi hadisələr də hər hansı bir qanunauyğunluğa tabe olur. Ehtimal nəzəriyyəsinə görə, təsadüfi hadisə o hadisədir ki, eyni şərtlər hər dəfə ödəndikdə baş verə də bilər, baş verməyə də. Zəruri hadisə isə eyni şərtlər ödəndikdə hər dəfə baş verən hadisədir. Hadisənin ehtimalı bu nəzəriyyənin əsas anlayışlarından biridir və hadisənin baş vermə mümkünlüyünün dərəcəsini ifadə edir.

Ümumiyyətlə, Ehtimal nəzəriyyəsinin bir çox anlayışları və məsələləri fəlsəfi düşüncəni işə salır, maraqlı olduğu qədər də gözlənilməz yozumlar ərsəyə gətirir. Hər bir

hadisə ətrafında fərziyyələr, eyni zamanda nəticələr şəbəkəsi yaradır. Məsələn, hər hansı bir hadisə ilə üzləşən şəxs onu bu hadisəyə düçar edən səbəblər barədə düşünür, nəticəni dəyişə bilən müxtəlif variasiyalar ağılından keçir, müxtəlif ehtimallar qurur.

Təsadüfi hadisə anlayışı barədə əldə etdiyimiz məlumatlar bədii mətnin yaranmasına nə kimi üstünlük verir? Məsələn, hər hansı əsərdə təsvir olunan hadisə haqqında bir var adi informasiya verəsən, bir də var o hadisəsinə təsadüf və zərurət kateqoriyaları fonunda, eyni zamanda elmi təfəkkür vasitəsi ilə təsvir edəsən. İkinci halda mətnin düşüncə yükünün artması faktı isə danılmazdır.

Bir növ, nəsrə elmi-fəlsəfi informasiyalardan istifadə məsələsi nisbətən asandır. Bu, nəsrə təsvir zamanı ifadələrin istifadə imkanlarının daha geniş olması ilə bağlıdır. Çünki nəsrə fikri daha sərbəst ifadə etmək mümkündür. Lakin poeziyanın özünəməxsus cəhətləri fikri istənilən qədər sərbəst ifadə etməyə imkan vermir. Bu səbəbdən elmi informasiyaları “şeir dilinə” çevirməyin bəzi çətinlikləri vardır.

Təsadüf

*Hər şey o qədər təsadüfən oldu ki:
Mən bu şəhərə gəldim,
sən bu şəhərdə yaşayırdın.
O küçədən keçəsi oldum,
eviniz o küçədə.
O evin qarşısında dayandım -
sən o evdən çıxırdın.*

*Bunlar hamısı təsadüfən oldu:
mən bu şəhərə gəldim,
o küçədən keçdim,
bu şəhərdə o küçədəki o evin
qarşısında dayandım -
sən çıxdın.*

Bütün bunlar o qədər təsadüfən oldu ki.

*Təsadüfən mən
başqa şəhərə gedə bilərdim,
o şəhərdə hansısa küçədən keçərkən
hansısa evdən biri çıxardı və
onunla rastlaşardım.*

*Təsadüfən başqa biri
sizin şəhərə gələr,
sizin küçədən keçərkən
sən evdən çıxardın və ...*

Bunlar hamısı təsadüfən ola bilərdi.

*Amma sən
bu şəhərdə, o küçədə, o evdə
təsadüfən yaşamırdın.*

*Bu şəhərə
tale gətirib məni?!*

Göründüyü kimi, sırf lirik-fəlsəfi növə aid mətndə insanı əzəli düşündürən suallardan biri: tale təsadüfidir, ya zərurət?! Nəticə: nə qədər çalışsan da, taledən qaça bilməzsən, yalnız bəzi xırda dəyişikliklərə nail ola bilərsən. Burada təsadüfi hadisə haqqında bilik bədii mətndə xidmət edib, ona intellektual səciyyə bəxş edir. Təsadüfi hadisə haqqında informasiya sadəcə sadalanmır, o hadisə üzərində bədii mətn qurulur. Düşünürük ki, hadisəyə elmi-fəlsəfi düşüncə ilə yanaşmanın nəticəsi mövzuya çevrilmiş hadisənin bədii mətn qurma prosesində fərqli tərəflərini görməyə imkan verir.

Məyus qadın - yağışda sevdalanan

*Ax yağış, yağış ...
nə deyim indi sənə;
bir zaman necə də sevərdim səni –
pəncərə önündə dayanıb düşünür qadın.*

*Yığıb baxışları ilə yağışı özünə
ilk dəfə necə sevdalandığını salır yadına:*

*O gün qəfil başlamasaydı leysan yağış
yubanmayacaqdı sığındığı dayanacaqda.
Cəmi bir dayanacaqlıq yol vardı mənzilinə və
xoşladığından piyada gedərdi o yolu daima.*

*O gün qəfil yağmasaydı yağış
rast gəlməzdi ona və gedib evinə
həmişə olduğu kimi
yaşayardı adi günlərdən birini bəlkə də.*

*Bəlkə də adi yox, fərqli olardı o gün. Sadəcə,
o olmazdı o günün içində və
yağışı sevərdi hələ də.*

*Təsəvvür edək
o gün o saatda qəfil başlamır yağış;
qız piyada gedir evinə. Amma
bir tanışa rast gəldiyindən yubanır yolda.
Yubandığından üz-üzə gəlirlər və vurulur yenə
yağışdan gizləndiyi dayanacaqda
rast düşdüyü adama.*

*Fərz edək
o gün o saatda qəfil başlamır yağış,
tanışa da rast gəlib yubanmır yolda,
sadəcə, mağazaya dönür yolüstü və
yüngülcə kimsə toxunur çiyinə; beləcə,
vurulur yenə yağışdan gizləndiyi dayanacaqda
rastlaşdığı adama.*

*Fərz edək o gün o saatda
qəfil başlamır yağış,
tanışa da rast gəlib yubanmır yolda
və yolüstü dönmür mağazaya,
nə baş verərdi onda? –
nəsə baş verərdi sözsüz, nəsə baş verərdi
ya yolda, ya da evdə. Əsas nə olacaqdısa,
olardı o da.*

*O gün o saatda
qəfil başlamasaydı yağış,
indi bir fərq ola bilərdi, sadəcə;*

*pəncərə önündə dayanan qadın
yağışı sevərdi hələ də.*

Deməli, elmi təfəkkür hadisənin fəlsəfəsinə daha dərinləndən baş vurmağa imkan yaradır. Lakin elmi anlayışlar, o cümlədən təsadüfi hadisə, ehtimal haqqında söylədiklərimiz düşüncə bədii mətnlərinin yaranmasına xidmət etməlidir. Yəni nə qədər fərqli ifadə tərz, üslub, forma yaratsa da, bədii mətnin düşüncə, məna qatına xidmət edib, onun bədiiliyinə xələl gətirməməlidir.

Ehtimal nəzəriyyəsinin başqa bir çox anlayışlarını və ayrı-ayrı məsələlərini şərh etməklə, onların bədii mətnlərdə bədii vasitə, bədii model olaraq istifadəsi texnikasından söz açmaq mümkündür, lakin bunlar bu sahə barədə bir qədər dərin məlumatlara malik olmağı tələb edir. Belə olan halda, həmin məsələlər üzərində qurulmuş bədii mətnlər daha yaxşı anlaşılır və onlardan bədii həzz alınması mümkün olar. Əks halda, o mətnlər yalnız oxucunu düşünməyə vadar edərdə ki, əslində, bu da heç də səmərəsiz deyil.

Ehtimal nəzəriyyəsinin bəzi maraqlı məsələləri üzərində elmi-bədii təfəkkürün sayəsində bədii mətnlər qurmaq və onları intellektual bədii mətnlərə yaxşı nümunə adlandırmaq olar. Hətta bunlardan bəzi poeziya nümunələrinə çəkinmədən “elmi şeir” də deyə bilərik.

İşi asanlaşdırmaq deyə, məqsədimiz bu nəzəriyyə haqqında ümumi məlumat verməklə bu elm sahəsinin əsas iki anlayışı – təsadüfi hadisə və ehtimal anlayışlarının intellektual bədii mətnlərlə doğrulmasını aydınlaşdırmaqdan ibarət idi. Belə cəhdlər isə, hesab edirik ki, təkə bu elm sahəsinin deyil, ümumiyyətlə, elm sahələrinin “düşüncə

ədəbiyyatında” istifadə texnikası barədə müəyyən bilik və səriştə qazanmağa vasitə ola bilər.

Bir də, Ehtimal nəzəriyyəsinə bələd olmaqla müşahidə oluna bilən hər hansı bir hadisənin baş verməsi haqqında bütün mümkün fərziyyələri (ehtimalları) bir araya gətirmək olar. Məsələn:

Üç fərziyyə

*Bir neçə günlük yoxluğun
bir həqiqəti anlatdı mənə:
varlığın yox olması deyilmiş ölüm,
ölüm – yoxolmanın varlığı imiş.*

Sonra üç fərziyyə gəlir ağıma:

I fərziyyə: mən yoxam.

*Sən gözləyirsən. Qadın daha çox gözləntidi axı.
Çox gözləyirsən dönüşümü, lap çox. Anlayanda dönüşüm
hər dəfə dönüşüdü yoxluğumun, uzun-uzadı şəkillərimə
baxmağa başlayırsan gözüyaşlı, sığal çəkirsən bəzən
paltarlarıma. Gecələr bağına basıb yastığımı hönkürürsən,*

*–
belə olur, adətən. Sonra yavaş-yavaş yoxluğumla danışmağa,
dərdləşməyə alışırısan ... hər nəşə.*

Əməlli-başlı öyrəşirsən Yoxluğuma.

*II fərziyyə: sən yoxsan,
daha doğrusu, varsan yoxluq şəklində.*

*Qayıdıram hardansa, fərqi yox, işdən, gəzintidən
və sairə. Kişi də ki daha çox qayıdırdı axı – bunu
deməmişəm, deyəsən. Açarı uzadıram qapının kilidinə ...
yoxluğun açır qapını, əlimi uzadıram – yoxluğun yandırır
ışıqı.*

*Masanın arxasına keçmirəm. Hələ bir müddət alışa bilmirəm
yad olan Yoxluğuna – isinişmək lazımdı, görünür, onunla.
Yatağıma uzanıram, qollarım çarpazlanır sinəmdə məsafə
olmadığından*

*sinəmlə qollarım arasında; yoxluğunu qucaqlayıram hər
gecə beləcə.*

*III fərziyyə: mən də yoxam, sən də.
Nə sən gözləyirsən dönüşünü yoxluğumun,
nə də mən qucaqlayıram yoxluğunu.
Ya əbədi itiririk bir-birimizi,
ya da əbədi qovuşur bir-birinə
varlığı yoxluğumuzun.*

*Hər üç fərziyyə bu qədər bəsit, sadəcə;
bütün yoxluqlarla olduğu kimi. Amma
anladığım həqiqət çox dahiyənə idi, əzizlərim:
varlığın yox olması deyilmiş ölüm,
ölüm – yoxolmanın varlığı imiş.*

VI. Qeyri-səlis məntiq və ədəbiyyat

Elə elmi kəşflər var ki, onlar nəinki elmin və onun tətbiq sahələrinin, həm də bədii-fəlsəfi təfəkkürün predmetinə çevrilir. Bu barədə əvvəlki mövzularda müfəssəl məlumat vermişdik. Elmi faktlar fəlsəfi düşüncəyə yol açmaqla ədəbiyyatdan, bədii mətnlərdən də yan keçmir. Yəni elm, fəlsəfə və ədəbiyyat birgəliyi intellektual bədii mətnlərin yaranması ilə nəticələnir ki, bu sahə ədəbiyyatın xüsusi qolunu təşkil edir.

Hazırkı mövzu bəşəriyyət tarixində, elmi və praktik sahələrdə, ümumiyyətlə, bütün düşüncə müstəvisində xüsusi dönüş yaratmış bir nəzəriyyənin ədəbiyyatda rolundan bəhs edir: “Qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsi.

Bu məqsədlə nəzəriyyənin elmi-kütləvi izahına və mahiyyətinə qısaca nəzər salıb, bu nəzəriyyənin intellektual bədii mətnlərlə əlaqəsindən və əhəmiyyətindən bəhs etməyə cəhd edəcəyik.

Qeyri-səlis məntiq ədəbiyyatda. Bədii mətnlərlə əlaqəsindən əvvəl bu nəzəriyyənin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qısa şərhini verək ki, ədəbi müstəvidə proyeksiyasına işıq sala bilək. Bu məntiq illərin sınağından çıxmış Binar məntiqə (Aristotel məntiqi də deyilir) alternativ yeni düşüncə şəbəkəsi formalaşdıraraq yaradıcı sahələrdə yeni intellektual təmayüllü əsərlərin meydana gəlməsinə zəmin yaradır. Həmçinin ədəbiyyatda. Nədir “Qeyri-səlis məntiq”?

Binar və ya Aristotel məntiqinə görə, bir mülahizə ya doğrudur, ya da səhvdir. Göründüyü kimi, yalan və doğru arasında aralıq dərəcələr, aralıq vəziyyətlər nəzərə alınmır. Fikrimizi bir qədər genişləndirərək izah məqsədi ilə bu kimi mühakimələr irəli sürə bilərik; bu məntiqə görə, bir mülahizə

doğru deyilsə, yalandır, bir şey ağ rəngdə deyilsə, qaradır, insan xoşbəxt deyilsə, bədbəxtdir, hər hansı şəxs dost deyilsə, düşməndir, adama olan hiss sevgi hissi deyilsə, nifrətdir və s. Məntiq anlaşılır, yəqin ki.

Lakin uzun müddət düşüncə adamlarını çoxölçülü məntiq düşündürmüş, Aristotel məntiqinin (ikili məntiqin) tarix boyu bir çox sahələrdə səmərə verməsinə baxmayaraq, çatışmazlıqlarını, qüsurlarını anlamışlar. Bu məntiqə görə, iki əks mülahizə arasında qalan nüanslar nəzərə alınmadığından, bu nüansların, belə demək mümkünsə, hüquqları tanınmamış olaraq qalırdı.

İlk dəfə Lütfi Zadə tərəfindən 1965-ci ildə irəli sürülən “Qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsi elmi şəkildə çoxölçülü məntiq məsələsini həll etmiş oldu. Bu məntiqə görə, mütləq heç nə yoxdur və var olan hər şey dərəcəsi ilə mövcuddur. Ağ və qara rəng, yalan və doğru, sevgi və nifrət, xoşbəxtlik və bədbəxtlik və s. müxtəlif bir-birinə əks mülahizələr arasında sonsuz sayda aralıq kateqoriyalar, nüanslar mövcuddur; ağ rəng də dərəcəsi ilə mövcuddur, qara da. Xoşbəxtlik də, bədbəxtlik də, sevinc də, kədər də elə. Yəni, bir daha qeyd edirik, bu məntiqə görə, yaranan nə varsa, yalnız dərəcəsi ilə mövcuddur.

Anlaşılan dildə qısa elmi-kütləvi izahını da verməyə çalışaq. Binar məntiqə aid məsələlərdə iki qiymət mövcuddur: 0 və 1. Yəni hər bir mülahizənin doğruluq qiymətini iki məntiqi səviyyə müəyyən edir; doğru – 1 (vahid), yanlış – 0 (sıfır). Qeyri-səlis məntiqə aid məsələlərdə isə qiymət 0 və 1 arasında olan bütün ədədlər ola bilər. Yəni hər hansı bir mülahizənin doğruluq qiyməti bu iki səviyyə – 0 (yanlış) və 1 (doğru) – arasında sonsuz qiymətlər

çoxluğu ilə müəyyən edilir. Bu qiymətlər çoxluğu isə, qeyd olunduğu kimi, varlığın mövcudluq dərəcəsini ifadə edir.

Çoxölçülü məntiqin yaranması elmi və praktiki əhəmiyyəti ilə yanaşı, düşüncə sferasında da inqilab yaratdı. Bu inqilab isə digər elmi-fəlsəfi inqilablar kimi yaradıcı sahələr üçün yeni imkanlar açır. Bu imkanlar hadisələrə fərqli yanaşma tərzini aşılamaqla, istər-istəməz, fərqli bədii əsərlərin doğulması üçün bir baza, sanballı düşüncə şəbəkəsidir. Bu məntiqə bələd olan yaradıcı şəxs dost olmayanı həmişə düşmən hesab etmir. Anlayır ki, sevgi və nifrət arasında çoxlu aralıq mərhələlər, vəziyyətlər var. Bilir ki, ağ və qara rəng arasında sonsuz çalarlar mövcuddur. Dərk edir ki, xoşbəxt olmamaq hələ bədbəxt olmaq deyildir.

Yeni içində olduğu hadisələri fərqli idrakla qavrayır, hadisələrə fərqli fəlsəfi düşüncə ilə və eyni zamanda tolerant yanaşa bilir. Bu məntiqin formalaşdırdığı fəlsəfi düşüncə, həm də tolerant münasibət mövzusunun bədii həlli zamanı informativliklə yanaşı, gözlənilməzlik də yarada bilir ki, bu da əsərin bədii dəyərini, fəlsəfi yükünü artırmaqla yeni ədəbi-bədii estetikanın da yaranmasına təkan verir.

Qeyri-səlis məntiq bizi öyrədir ki, mövcud olan nə varsa, dərəcəsi ilə mövcuddur. Dərəcəsi ilə mövcuddursa, demək, həm də özündə müəyyən qədər tərsini saxlayar. Tərsini saxlayarsa, demək, mövcud olan müəyyən həddən sonra öz tərsinə də çevrilə bilər: sevgi nifrətə, nifrət sevgiyə, bədbəxtlik xoşbəxtliyə, xoşbəxtlik bədbəxtliyə, sevinc kədərə, kədər sevincə...

Hesab edirik ki, bu məqamda mövzuya adekvat bədii mətn söylədiklərimizi qismən də olsa, tamamlaya bilər. Və bu nəzəriyyənin düşüncə sistemindəki rolunu və

möhtəşəmliyini bədii mətndəki təsvir və ifadələrdə, az da olsa, hiss etmək mümkündür.

Sevginin əksi var özündə

Sevgi fədakarlıq tələb edir – çox eşitmişik. Doğrudan da, hər cür fərqli mənzərələrinə rəğmən fərqli təriflər verilsə də sevgiyə, bütün sevgilərin bir kəsişmə nöqtəsi var və bu kəsişmə nöqtəsi fədakarlıq adlanır.

Bir qədər lirik-sentimental alındı, lakin həqiqət ölçüsü böyükdü bu təyinatda.

Həqiqət ölçüsü dedik – niyə? – axı deyirlər mütləq həqiqət yoxdu həyatda;

həqiqət var, yarımhəqiqət var, yarım yarım həqiqət var...

Heç mütləq yalan da yoxdu, hər yalanda az da olsa, həqiqət var,

hər həqiqətdə bir az yalan.

Sevgi də elədi, hər sevgidə sevginin bir az tərsi olur; çox zaman

çoxalır getdikcə və vaxt ötdükcə azalır, bəzən də tükənir sevgi.

Ya da tərsinə, vaxt sevgi gətirər, ya da sevgi qoyar sevginin üstünə.

Lakin vaxt daha çox sevgi aparar – bilirsiniz hər halda, xanımlar və cənablar, çətin olsa da, gülümsəyin o zaman!

Yaxınlıq itələyər, uzaqlıq çəkər hər şeyi bir-birinə.

*Axı hər şeyin tərsi var. Hər şey öz əksini saxlayar özündə
həmişə;
ağ qaranı, qara ağı, pis yaxşını, yaxşı pisi, qadın kişini, kişi
qadını,
sevgi nifrəti, nifrət sevgini ...
Hər yaxınlıq uzaqlığı yaşadar özündə,
hər uzaqlıq yaxınlığı.*

*Xanımlar və cənablar, fədakarlığı unutmayağın amma,
xüsusilə də sevgi məsələsində, unutmayağın – qoy fədakarlıq
bütün öləri ehtirasları yensin, mikroskoptək böyütsün azalan
sevgiləri,
bilsək də əsl həqiqəti, bilsək də bu qədər şərtlik və nisbiliklər
axınında
varolan nə varsa, tərsini gəzdirər özüylə daima.*

Hər hansı bir elmi nəzəriyyənin, elmi anlayışın mahiyyətini, fəlsəfəsini anladıqda, onun üzərində və ya ondan bədii model, bədii vasitə olaraq istifadə edilməklə qurulan bədii mətnin ötürdüyü informasiya anlaşıla bilər. Və yalnız bundan sonra bu mətnlərdən bədii həzz alınması mümkündür. Adətən, belə hallarda həzzi bədii mətnlər üzərində düşünməyi sevmən, bədii mətnlərdə informativlik axtaran oxucular yaşaya bilirlər.

Çoxölçülü məntiq düşüncə sistemində əsaslı dəyişikliyə səbəb olan digər sanballı elmi nəzəriyyələr kimi, bədii-fəlsəfi düşüncə, ümumiyyətlə, yaradıcı təfəkkür üçün çoxölçülü imkanlar açır, hadisələrə, predmetlərə olan münasibət sferasını genişləndirməklə, həqiqətən, sərbəst düşüncə meydanını da genişləndirir.

Şair-filosof

*Şair poetik düşünən filosofdu – deyir Haydeger.
Mən də düşünürəm neçə illərdi:*

*yaranan nə varsa,
tələbdən doğar,
şəkli əks olunar düşüncədə,
sonra yavaş-yavaş istəyə dönər.*

*Həyat var a – asta-asta ölümdü elə düşünsən dərinədən,
düşünsən dərinədən,
sevgi – bir az da nifrətdi, nifrət – bir az sevgi,
sevinc – bir az kədərdi, kədər – bir az sevinc,
xoşbəxtlik – bir az bədbəxtlikdi, bədbəxtlik – bir az səadət.
qələbə - məğlubiyyətdi həm də,
məğlubiyyət – qələbə.
(Hər şey ifratda öz tərsinə çevrilər). Elə çevrilər,
bir də görərsən sevinc kədərə dönüb,
səadət acıya, qələbə məğlubiyyətə,
ya da tərsinə, odur ki, gəlin şükür edək tale verənə.*

*Varolan – yox olandı,
yoxolan – var olan.
Ölüm – həyatın davamı; yoxolma deyil,
şüurun məhsulu – bu yerdə, deyəsən, səhv edər şüur.*

*Şair – poetik düşünən filosofdu.
Mən də
düşündüm, düşündüm, düşündüm...
və şeir yazdım:*

*Payız gəldi. Saralan yarpaq
elə həməən yarpaqdı,
rəngini dəyişib sadəcə.*

*Payız gəldi yenə də,
saralan yarpaq
endiyi budaqdan uçmaz uzağa.*

II HİSSƏ

DÜNYAYA YENİ BAXIŞ
(fəlsəfi esse)

*Öyrəndiyim bütün düşüncə
sahiblərinə hörmətlə*

**“Dünyaya yeni baxış”
fəlsəfi essedən seçmələr**

Tələb – substansiyadır; ağıl və istəyi özündə ehtiva etməklə ilkin olan, yaradandır.

Tələb sonsuz varlıqlara bölünməklə tamlığını, qüdrətini qoruyur. Necə ki günəş nurunu paylaşmaqla tamlığını saxlayır.

İstək insanda “üsyankar qul”dur.

Dünya ölür. İnsan da dünya kimi hər an ölməkdədir.

İdrak varlığı necə dərk edir? – sanki bulaqdan fincana su doldurursan.

Ehtimal – hadisənin baş vermə ölçüsünü ifadə edir.

Zaman – dəyişmələrin ölçüsüdür; mövcud olan dəyişmələrdir, rəqəmlər deyil.

Hər yenilikdə ölüm gizlənilir, çünki yenilik dəyişmələrlə müşayiət olunur.

Müdrilik – istəklərin azalması, düşüncənin üstünlük qazanmasıdır.

Yaradıcılıq – adi düşüncədən fərqli olaraq varlıqlardan daha çox təzahürlər qoparmaqla tələbdən doğan gözəlliklərin obyektivləşməsidir.

İnsan daim darıxır, çünki daim nəşə gözləyir.

Sevgi – qadınla kişinin bir-birinə cinsi tələbinin düşüncə vasitəsilə istəyə çevrilməsidir.

Xoşbəxtlik – bədbəxtliyin astar üzüdür.

Dayandığımız istənilən nöqtədən sonsuzluq açılar üzümüzə.

Həyat – xoşbəxtlik adlı duyğuya adda-budda rast gəlmək üçün qurulmuş yoldur.

Bixəbər olduğu “sona canatma” yeni-yeni texnoloji kəşflərə vadar edir insanı.

İnsan – hərəkətdir. Hərəkət dəyişmə və hər an azalmadır.

Dəyişmələr olmasaydı, monotonluq yaranar, kainat böyük fotoya bənzəyərdi.

Yuxu – fərqli məkanda baş verən gerçəklikdir.

Hər qələbədə məğlubiyyət var.

İnsan qələbəyə can atmaqla özünü əbədi məğlubiyyətə məhkum edib, əslində.

Hər varlığı bir yoxluq, hər yoxluğu bir varlıq müşayiət edər.

Pis – yaxşının yoxa çıxdığı məqamdı (günün batması qaranlığa səbəb olduğu kimi).

İnsanda həmişə qeyri-ixtiyari olaraq sona doğru bir cəhd var.

Təsadüfilik səbəblər qarşısındakı bixəbərliliyin məhsuludur.

Dünya tələb kimi

(fəlsəfi modelin qurulması)

Bütün fəlsəfi baxışlar, fəlsəfi sistemlər insan idrakının məhsuludur və ya insan idrakı əsas vasitədir - bu danılmazdır. Bəs insan bu dünyagörüşünü necə yaradır? Mənbə nədir? Dünyanın dərkəni nədən başlayır?

Dünya dərkəninə bir yolu insanın daxili aləmidir. İnsan dünyaya öz içindən baxır. Bu tezisə əsaslanaraq, insan - dünyanın bir modelidir. Məsələyə də bu modeldən yanaşacağıq. Yəni insanı kainatın mikromodeli qəbul edərək, dünya barədə riyazi məntiqə söykənən fəlsəfi ümumiləşmə aparmağa cəhd edəcəyik.

İlk olaraq bizi maraqlandıran məsələ düşüncə sahibini dünyanı dərk etməyə vadar edən səbəbi müəyyənləşdirməkdir. Birbaşa ifadə edirik: bu səbəb tələbdir. Bu məqamda isə bir qədər dayanmağa ehtiyac var. Nə üçün? Çünki birbaşa ifadə etdiyimiz tezis, istər-istəməz, əsaslandırma tələb edir. Əks halda, fəlsəfi tezisdən və riyazi məntiqədən danışmaq yersiz görünər.

İndi isə keçək birbaşa ifadə etdiyimiz tezisə izahına: Tələb dünyanı dərk etmək istəyi yaradır. Və tələb istək və ağıldan əvvəl gəlir. “Dünyaya yeni baxış” isə, əslində, məhz elə bu məqamdan – tələbin ilkinliyi anından başlayır.

Suya tələbat susuzluq yaradır – düşüncə bunu bilir – su istəyi yaranır.

Qidaya tələbat aclıq yaradır – düşüncə bunu bilir – yemək istəyi yaranır.

Əks cinslərin bir-birinə tələbatı – düşüncə bunu bilir – cinsi istək (sevgi) yaranır.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, bütün yaranmışların əsasında tələb dayanır. Çünki nə düşüncə, nə də istək tələbi yaradır. Əksinə, tələb həm düşüncənin, həm də istəyin əsasını təşkil edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bir neçə nümunə bu fikri təsdiq edir, mənəcə və polemikaya yer qalmır. Əgər bu fikri təkzib edən tutarlı arqumentlər olarsa, məsələyə yenidən qayıtmağa əsas verər.

Tələb substansiyadır – ilkin olan və yaradandır. Bütün kainatı, varlıqları yaradan səbəb **Tələbdir**. **Tələb** ağıl və istəklə birgədir. Tələb vahid olmaqla özündə düşüncə, istək kimi cəhətlər etiva edir ki, dünyanın yaranma modelinə bu prizmadan yanaşmaq qərarına gəldik və bu modeli ifadə edən ardıcılıq isə belədir:

Tələb – Düşüncə – İstək (T – D – İ)

Hər bir varlığın yaranma səbəbi **Tələbdir**. Ağıl bunu bilir. Bilgidən istək yaranır. Varlığı yaratmaq istəyi. İstək icraçısıdır, ağılın tanıdığı tələbləri yerinə yetirir. Dünya yaranışında istək quldur. Ağılın tanıdığı tələbin qulu. **Tələb** yaranışlarda parçalanır və bu yaranışların cəmində tamdır. Yaranışlarda onun hissələri mövcuddur:

T – Tələb, T_n – n-ci hissədirsə, o zaman yaranışlarda iştirak edən T₁, T₂, T₃,..., T_n ... sonsuz hissələrinin cəmi elə T – Tələb özüdür:

$$T_1 + T_2 + T_3 + T_4 + \dots + T_n + \dots = T \quad n=1, 2, 3, \dots \quad (1)$$

Tələb elə bir səbəbdir ki, bölünə-bölünə yaradır və istənilən an cəmlənib tam şəkil ala bilər. Bu qanunauyğunluq

anlaşılsın deyə, təsvirini riyazi olaraq aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$1/2 + 1/4 + 1/8 + 1/16 + \dots + 1/2^n + \dots = 1 \quad n=1, 2, 3, \dots \quad (2)$$

Qeyd: 2ⁿ – 2-nin n-ci dərəcədən qüvvəti.

Riyazi şəkildə isbat olunur ki, sonsuz ədədlərdən ibarət bu cəm (2) vahidə bərabərdir.

Tələb sonsuz varlıqlara bölünməklə öz tamlığını (**Vahidliyini**), öz qüdrətini qoruyur, necə ki Günəş nurunu paylamaqla öz tamlığını saxlayır. Bu mənada, ilkin olan Tamın (**Tələb**) hər varlıqda mövcudluğu barədə fikir bizdə bir əminlik yaradır. Elə bu əminliklə də qurduğumuz model əsasında həyatın bir çox məsələləri boyu səyahətimizi davam etdirəcəyik.

Daxil etdiyimiz modelə dünya barədə yeni fəlsəfi sistem kimi yanaşmaqla bir çox məsələlərin yeni fəlsəfi cizgilərini verməyə çalışacağıq. Eyni zamanda bütün fəlsəfi modellər kimi bu fəlsəfi modeli də yaradıcı bir iş olaraq qəbul edib, idrak – elmi-fəlsəfi düşüncə vasitəsilə hadisələrin fərqli (bəzi məqamlarda oxşarlıq qaçılmazdır) təsvirlərini yaradacağıq.

1. İnsan

Digər varlıqlar kimi insanın da yaranmasına səbəb olan **Tələb (T)** insanda ağıl və istəklə birgədir. İnsandakı tələb (**t**) ilkin olanın - **T**-nin hissəsidir. Ayrılıqda onun kimi qüdrətli deyil, elə bu səbəbdən də insan dünyanı tam dərk etməyə müvəffəq ola bilmir. Hər şeyi bilmək bütün hissələri (**Ti**) özündə cəmləmək (**1**) deməkdir – bu isə yalnız ilkin olan **T**-yə məxsusdur. İnsanın isə bilik məhdudluğu bilməzlilər, qeyri-müəyyənliklər (təsadüfilik kimi), sirlər yaradır. Lakin insandakı tələb daima hərəkətdədir. İnsana hakim kəsilən tələb daim onu narahat edir, hərəkətə sövq edir. İnsan öyrənmək istəyir, şeir yazır, mənəşə sahibi olmaq istəyir və sair. Varlığına hakim kəsilməmiş şeir yazmaq tələbi onda şeir yazmaq, rəsm çəkmək tələbi rəsm çəkmək, rəqs etmək tələbi rəqs etmək, ictimai fəallığa tələb ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə baş vurmaq istəyi yaradır və s.

Tələb daim gözəlliklər, yaxşılıqlar doğurur. Düşüncə bütün bunları bilir. Fikir verin: insanlar həmişə gözəl olanı, yaxşı olanı bəyənir, onlara sahib durmağa çalışırlar. İstək ilkin olandan (**T**) fərqli insanda yaxşı icraçı – qul deyil. İstək insanda “üsyankar quldur”. Bu mənada insanda durmadan istəklə tələbin mübarizəsi baş verir. Yaxşılıqlar pisə də istiqamətləndirilir. Beləliklə, ilkin olandan gözəl, yaxşı kimi qopanlar pisə də çevrilə bilər. Pis yoxdur əslində, yalnız yaxşılıqlar var. Pis – yaxşının yoxa çıxdığı məqamdır (günün batması qaranlığa səbəb olduğu kimi).

Tələbin insana yaxşılıqlar üçün verdiyi bacarığı, istedadı istək bəzən ambisiyaları naminə tələbin əleyhinə yönəldir; ədalətsizlik, qətl, zorakılıq, müharibə ...

İstək bədənə yaxındır, bədənlə toqquşması baş verir tez-tez. Bədən daima zövqalma üçün hazır dayanıb sanki. Bu səbəbdən istəyin qarşısında daima maneə var. Maneə isə ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Sadə bir misalə baxaq: axan su hər hansı bir maneəyə qədər formasını itirmir. Maneəyə rast gəldi ki, forması - vəziyyəti dəyişir, sanki bir mübarizə başlayır. İstək də bədənlə toqquşduğu zaman buna oxşar hadisə baş verir. Pis işə başlayan adamda həyəcan, tərəddüd baş qaldırır. Pisə meyil həyəcan, qorxu, tərəddüd kimi hislər yaradır. Bu mənada, insanda pisə tələbat yoxdu, pisə istək var. Bədən – örtük naminə.

t deyir: Yeməkdən zövq al, qədərincə ye. Bədən çox istəyir, ifrata varır və nəfs yaranır.

t deyir: Sev. Sevgidən zövq al. Bədən ifrata varır və heyvani şəhvətə uyur; əxlaqsızlıq yaranır.

T-nin yaxşılıq, gözəllik kimi verdikləri bəzən pisə, eybəcərliyə çevrilir. İnsan bunu anlayır. Çünki düşüncə **t**-də olanı bilir, elə ona görə də peşmanlıq, vicdan əzabı, məzəmmət kimi hislər yaranır insanda. Yenidən insana qayıdacağıq.

2. Dünya ölür

Söhbət tədricən dünyanın tükənməyə doğru anbaan yaxınlaşmasından və bu yaxınlaşmanın fəlsəfi doğruluğunun sübutundan gedir. Baxaq:

Analogiya üçün təzədən yuxarıdakı riyazi qanunauyğunluğa (2) nəzər salaq:

$$1/2 + 1/4 + 1/8 + 1/16 + \dots + 1/2^n + \dots = 1 \quad n=1, 2, 3, \dots$$

Cəmi təşkil edən ədədlər getdikcə - soldan sağa - kiçilir, sıfıra yaxınlaşır. a_n bu ardıcılığın n -ci həddir:

$a_n = 1/2^n$ (a indeksdə n bərabərdir 1 bölünsün 2 -nin qüvvət üstündə n) (3)

Aydın görünür ki,
 n sonsuzluğa yaxınlaşarkən a_n sıfıra yaxınlaşır.

Yuxarıdakı qanunauyğunluğa əsas-lansaq, bu, dünyanın tədricən tükənməsindən xəbər verir. Hər bir həddə (a_n) ardıcıl olaraq zaman axınında dünyanın vəziyyəti kimi nəzər salsaq, hər addımdan sonra hədlərin azalması müşahidə olunur. Hədlər getdikcə o qədər kiçilir ki, müəyyən vəziyyətdən sonra daha çox sıfıra yaxınlaşır.

Tələb (T) tamlığını saxlayır. Dünya ölür. Dünya maddidir. **Tələbə** bürünmüş örtükdür. Məhv ölən örtük, qalan **Tələb** – ilkin olandır. **Tələb** əbədidir.

Yuxarıda qeyd olunan riyazi qanunauyğunluqlar gerçəkliyi əks etdirir. Riyaziyyat elm olaraq predmetini gerçəklikdən alır. Doğrudan da, hər hansı bir yaranmışın təbiətinə nəzər salsaq, onun anbaan azalmasının, məhvə sürüklənməsinin şahidi oluruq. İnsan dünyanın mikromodeli

olmaqla dünyanın içindədir. Ölməkdə olan dünya ilə birgə ölür. İnsan dünya ilə müqayisədə sürətlə ölür. Çünki insanda **Tələbin** zərrəsi (**t**), dünyada isə Tələb (**T**) tam şəkildə iştirak edir. İnsanda olan enerji **Tələb** adlı nəhəng enerjidən ayrılmış zərrədir. Bu mənada dünya milyon illərdir neçə-neçə insan kütləsi yola salır.

Dünya ölür, bütövlükdə onda iştirak edən, onu yaradan, nizamlayan qüdrətli **Tələb** yenidən örtükdən azad olur. Bu zaman bütün yaratdıqlarının ona qayıdışı baş verir. Cəmin vahidə bərabərliyini xatırlayaq (2). Görünür, bu hal elə dini dünyagörüşlərdə qeyd olunduğu kimi, axirətin baş verməsi vəziyyətidir.

İnsan ölür, ölən bədəndir. Qalan onda bərqərar olmuş **Tələbin** hissəsidir (**t**). Bədəndən fərqli qeyri-maddi enerji. Artıq burada yenə də illərlə deyilən fikirə gəlib çıxırıq: Qalan enerji ruhdur – **Tələbin** zərrəsi. Əbədi olan, yenidən **Tələbə** qayıdan hissəsi. İnsan dünya kimi hər an ölür – tədricən. Ölüm - **T**-nin hissəsinin (**t**) ondan ayrılmasıdır. Amma bu hissə - ruh ağıl (qavrayış) və istəklə birgə qalır. Çünki **T**-dən ayrılan və insanı yaradan hissə ağıl və istəklə birgədir.

İnsanda həmişə qeyri-ixtiyari olaraq sona doğru bir cəhd var. Məqsədə çatmaq, hansısa işi başa vurmaq, əsəri tamamlamaq, suyu içib qurtarmaq, hislərini öldürmək və s. Bu kimi hallar müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. Səbəb nədir? **T** yaratdıqlarını müvəqqəti yaradır, sona itələyir. Elə buna görə də hər bir yaranmışın özündə də sona canatma var. Yenə yuxarıdakı cəmi yada salaq (2). Sonsuz addımlardan sonra daha çox sıfıra yaxınlaşma bu mənzərənin riyazi təsviridir sanki.

3. Varlığın dərki

İnsanda olan *T*-nin zərrəsidir (*t*) və nə qədər səy göstərsə də, dünyanı dərk edə bilmir. Çünki özü dərk etmək istədiyinin içindədir. Dərk etmək istədiyi sonsuz varlıqlardan ibarət olub insan idrakına sığmır. *t*-də olan qavrayış *T*-də olduğu kimi tam deyil, ondan ayrılan hissədir. İnsanda qavrayış elə quruluşa malikdir ki, məhdud tutuma malikdir. Tutumundan artıq götürmür. Bəs onda idrak varlığı necə dərk edir? Sanki bulaqdan fincanla su doldurursan; varlıq – bulaq, fincan – idrakdır. Bu mənada insan qavrayışındakı varlıq yalnız onun müəyyən sayda təzahürlərinin proyeksiyası – görüntüləridir. Bu görüntülər varlığın özündən gələn təzahürlərdir. Qavrayışa sığan təzahürlər. Təzahürlərdən kənarında axtarış artıq yaradıcılıqdır. Varlıq haqqında qavrayışa sığmayanların axtarışı və təhlili. Bu axtarış konkret varlığın digər varlıqlarla müqayisəsi fonunda baş verir. Məsələn: qavrayışda olan ağacın qavrayışda olan digər varlıqlarla müqayisəsi və ya təhlili baş verir. Ağacın budağı insan qoluna, yarpağı ürəyə bənzədilir və s. Bu kimi bənzətmələr yaradıcı təfəkkürün məhsuluna çevrilir. Lakin yaradıcı təfəkkür də varlığı tam dərk etmək qüdrətində deyil. Yalnız ondan əlavə təzahürlər qoparmaqla məşğul olur. Bu mənada nəinki dünyanın, dünyanı quran ayrı-ayrı varlıqların da tam dərk edilməsinin mümkünsüzlüyü meydana çıxır. Lakin insanda dünyanı dərk etmək istəyi daim diridir, hərəkətdədir. *T*-nin hissəsi daim onu narahat edir. Bədəni enerji ilə doldurur. Enerjinin sərf olunması zərurəti yaranır. İnsan prosesdir. Tələbin hərəkətə gətirdiyi mexanizmdir. Yorulan, tükənən mexanizm. *T*-nin örtüldüyü dünya da eynən bu şəkildə qurulmuş böyük bir mexanizmdir. Yaranan

enerjini daim sərf edən, tədricən resursu azalan, tükənən mexanizm.

3.1. Təsadüfilik

Təsadüfilik düşüncəni daim məşğul edən məsələlərdən biri olmuşdur. Təbii olaraq bir sual yaranır: təsadüfilik mövcuddurmu, yoxsa bu anlayış da insan təfəkkürünün məhsulu olub subyektiv səciyyə daşıyır?

T yaratdıqlarını qavrayışla yaradır, nizama uyğun yaradır. Elə insanı yaratdığı kimi. Yaranan nə varsa, qanunauyğun yaradılıb. Ağilla yaradılan Kainatda təsadüfi heç nə yoxdur, təsadüfi heç bir hadisə baş vermir. Təsadüfilik sırf subyektiv xarakter daşıyır. İnsan qavrayışının məhdudluğu, insan biliksizliyi təsadüfilik anlayışını yaradır. Bəzən təsadüfilik qarşısında müəyyən fərziyyələr, gümanlar, ehtimallar irəli sürülür. Bütün bunlar insanın hadisənin baş vermə səbəbini ya tam, ya da qismən aydınlaşdırma bilmədiyindən irəli gəlir. Ehtimal, güman, fərziyyə hadisənin baş vermə mümkünlüyünün ölçüsünü ifadə edir, amma təsadüfiliyi insan qavrayışında mütləqə çevirə bilmir. Çünki bütün səbəblər yalnız *T*-yə bəllidir. *t* – onun hissəsi olduğundan çox şeydən bixəbərdir və təsadüfilik də səbəblər qarşısındakı bixəbərliliyin məhsuludur.

3.2. Varlıq və ölçü

T hərəkətdədir, yaradır, dəyişir, məhv edir. *T*-nin müntəzəm hərəkəti dəyişmələri yaradır. Zaman dəyişmələrin ölçüsüdür. Aqlın məhsulu olub, subyektivdir. Necə ki rəqəmlər. Rəqəmlər - olanları bir-birindən kəmiyyətcə fərqləndirmək üçün insan zəkasının yaratdığı anlayışlardır. Əslində, həyatda rəqəm yox, varlıqlar obyektiv olaraq mövcuddur. Eləcə də zaman – dəyişmələri ifadə edən ölçüdür. Kainatda zaman obyektiv varlıq kimi mövcud deyil. Obyektiv mövcud olan *T*-nin daimi hərəkətindən doğan dəyişmələrdir. *T*-yə bəlli, insanda məskən salan *t*-nin anlamağa çalışdığı dəyişmələr. *t* isə daima öyrənməyə can atır, rahatdır, biliksizliyi ona rahatlıq vermir.

İnsan yalnız üç ölçünü – en, uzunluq və hündürlük – qavraya bilir. *t*-də olan qavrayış məhduddur, imkanları buna qabildir. Digər ölçülər yalnız abstrakt qavranılır. Yəni digər ölçülər də mövcuddur ki, bunları qavramaq insan idrakının imkanları xaricindədir. Görünür, varlıqların olduğu şəkildə və tam (bütün təzahürləri daxil olmaqla) qavranıla bilməməsinin səbəbi də insan üçün üç ölçüdən artıq sayda ölçülərin dərk olunmamasıdır.

4. Yenilik

Qeyd etdik ki, *T* müntəzəm hərəkətdədir. Yaradır, yaratdıqlarını durmadan sonuca, yəni məhvə sürükləyir. Məqsəd örtüldüyü dünyanı soyunmaq, yenisini yaratmaqdır. Sivilizasiyaların dəyişməsi də elə bununla bağlıdır. İnsanda məskən salmış *t* də durmadan yeniliyə can atır, köhnə onu yorur, bezdirir. Çünki yeknəsəklik köhnəlmənin, təkrarın insanı yormasıdır. İnsan evə yeni əşyalar alır, geydiyi paltarları yenisi ilə əvəz edir, məkanını dəyişir, gəzməyə gedir və s. Dəblər dəyişir. Dəblərin dəyişmə səbəbi *t*-nin yeniliyə canatması, köhnəni inkarıdır.

Lakin hər yenilikdə sonuca yaxınlaşma (ölüm) gizlənir. Çünki yenilik dəyişmələrlə müşayiət olunur. Dəyişmələrsə zamandır. Hər ötən zaman isə varlığı, o cümlədən insanı ölümə yaxınlaşdırır. Birinci mövzuda daxil etdiyimiz riyazi qanunauyğunluqda hədlərə bir daha nəzər salaraq (2). Hər həddi varlığın növbəti vəziyyəti qəbul etsək, getdikcə hədlərin kiçildiyinin, sifira yaxınlaşdığının şahidi oluruq. Bu mənada, hər bir yenilik, hər bir inkişaf və hər bir qazanılan uğurda sonuca, ölümə yaxınlaşmaya bir işarə görünür. Doğrudan da, hər varlığın yanında yoxluq mövcuddur.

Deməli, hər bir hərəkət tədricən tükənməyə səbəb olur. Yaşlanma, qocalıq tükənmədir.

t-nin tədricən hərəkət intensivliyi zəifləyir, istəklər azalmağa, sönməyə başlayır. Üstünlük qavrayışa keçir. Yaş artdıqca, qocalıq gəlincə müdriklik yaranır. Müdriklik – *t*-nin hərəkət intensivliyinin zəif olma səbəbindən istəklərin azalması, qavrayışın üstünlük qazanmasıdır.

t məhv olmur, *T*-nin zərrəsidir. *T*-yə qayıtmağa can atır, büründüyü bədəni sonuca sürükləyir. Məqsədinə nail

olur – ölüm baş verir. Fikir verin: insan daim tələsir, məqsədinə tez çatmaq üçün narahatdır, nəticəyə daha tez nail olmaq istəyir. Özü də fərqinə varmadan mənanı sonda axtarır.

t-dən mütəmadi yeni istəklər doğur. İstəklərin hamısı reallaşmır. İnsanda məyusluq vardır. İnsan bütün istəklərinin həyata keçməsinə istəyir – arzular yaranır. İstəklər həyata keçmədikdə, onu “sona çatdırmağa” müvəffəq olmadıqda narahat olur, özünü xoşbəxt hesab etmir. Əslində, xoşbəxtlik anlayışı istəklərin az olması ilə əsaslandırılması mümkün olan bir duyğudur. Çünki, əsasən, az olan istəklərin həyata keçmə ehtimalı böyük olur. İstəklər az olarsa, həyata keçməyənlər də azlıq təşkil edir. Belə olan halda, insan nadir hallarda məyusluğa uğrayar və çox vaxt gumrah, xoşbəxt görünür. Yeri gəlmişkən, xoşbəxtlik barədə söylədiklərimizi riyazi olaraq aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

Fərz edək, *N* – istəklərin ümumi sayı, *R* – istəklərdən həyata keçənlərin sayıdır. *P* – xoşbəxtlik ehtimalıdır.

Ehtimal nəzəriyyəsinin düsturundan (Ehtimalın klassik tərifini) istifadə etsək aşağıdakı “Xoşbəxtlik ehtimalı” düsturunu alarıq:

$$P = R / N \quad (4)$$

Düsturdan görüldüyü kimi, *N* – istəklər artdıqca, *P* – xoşbəxtlik ehtimalı kiçilir, *N* azaldıqca artır. Riyazi qanunauyğunluğun köməyi ilə verilmiş bu münasibət həyat həqiqətlərinə adekvat olduğundan, onu qısaca, bir qədər də poetik şəkildə belə ifadə etmək olar: daha çox xoşbəxt olmaq üçün daha az istəmək gərəkdir.

5. Yaradıcılıq

İnsanda məskən salmış *t*-dən qopan xüsusiyyətlər çoxluğu onun təbiətini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan insan təbiəti yaranışdan üzübəri dəyişməzdir. Tələbin qavrayışa ötürükləri nə varsa, istəklər vasitəsi ilə gerçəkləşir. Yaradıcılıq, ümumilikdə incəcənət nümunələri adi qavrayışdan fərqli olaraq varlıdan daha çox təzahürlər qoparmaqla tələbdən doğan gözəlliklərin, yaxşılıqların obyektivləşməsidir. Bu mərhələdə istək gözəlliyə qarşı çıxmır, ona laqeyd deyil. Sənət əsərləri də elə bu vəziyyətdə meydana gəlir. Heç kim sənət əsərlərinə biganə deyil, hər kəs ona tamaşa etməyə, onun üzərində düşünməyə, ona məna verməyə çalışır. Təsadufi deyil ki, insanlar nəyisə bəyəndikdə, nəyəsə heyran olduqda “ruhumu oxşadı” deyirlər. Çünki, əslində, hər bir insanın daxilində gözəlliklərə, yaxşılıqlara susayan tələb – ruh vardır.

Əslində, qavrayış və istək bütün yaranmışlarda mövcuddur. Lakin *T* paylanarkən müxtəlif ölçülü hissələr üzrə paylanır. Riyazi qanunauyğunluqda bu aşkar ifadə olunmuşdur (*I*). *T_i* (*i* = 1, 2, 3, ...) – hissələr fərqli paylandığından yaranmışların payına düşən qavrayış və istək də fərqlidir. İnsanda həm düşüncə, həm də istək digər yaranmışlarla müqayisədə üstünlük təşkil edir. Qavrayış və istək insanda daha aktiv olduğundan o, tələbdən doğanları həm də yaradıcılığa çevirə bilir. Bu mənada, insan həm də yaradıcı məxluqdur. Amma insan yaratdığına düşüncə və istək kimi keyfiyyətlər verməyə qadir deyil. Buna ən müasir elmi texnologiyanın məhsulu robotları misal göstərmək olar. Çünki insana *T*-dən pay düşsə də, yaratdığına *T*-dən pay düşmür.

6. Darıxmaq haqqında

İnsanlar çox vaxt darıxırlar. Bu zaman onlar nə ilə baş qatacaqları barədə düşünülür, darıxdırıcı həyatın məyusluğu onları narahat edir. Kitab oxuyurlar, filmə baxırlar, gəzməyə gedirlər, yaradıcılıqla məşğul olurlar və sairə. Bəzən bu kimi məşğuliyyətlər də onları darıxmaqdan, məyusluqdan xilas edə bilmir. Sanki daim nəşə gözləyirlər. Gözləyirlər ki, hansısa bir hadisə baş verəcək. Ümid adlı hiss yaranır. Düşünülür ki, ümid etdikləri, istədikləri hansısa hadisə baş verərsə, sıxıntıları aradan qalxacaq, rahatlanacaqlar, xoşbəxt olacaqlar. Arzuladıqları hadisə baş verdikdən az sonra yeni sıxıntı başlayır. Onu aradan qaldırmaq üçün yeni istək yaranır. Bu isə yeni arzunun yaranmasına səbəb olur ki, arzular da bitib-tükənməyən, qapanmayan bir proses olaraq təzahür edirlər. Daima darıxmaq, sıxıntı, məyusluq ümid, arzu kimi hislərin yaranmasına səbəb olur. Amma bütün hallarda insan daimi rahatlıq tapa bilmir. Nə üçün?

İnsan nəşə gözləyəndə həmişə darıxır, ona tez nail olmaq istəyir. Əslində, insan bütün fəaliyyətində sonu, nəticəni gözlədiyi kimi, “ömür adlı fəaliyyət”də də sonu – nəticəni gözləyir. O nəticəyə qədər həmişə məyusdur. *T*-nin zərrəsi olan *t* sona can atır, örtüyü soyunmaq, azad olmaq, *T*-yə qayıtmaq istəyir. Necə ki *T* özü də durmadan soyunmaqla məşğul olur, təzələnməyə can atır. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, darıxmaq – sona can atmaq (çatmaq), maddi bədənəndən tamamilə azad olmaq istəyi sayəsində yaranan hisdir. Və insan bu hadisəyə qədər nə qədər uğura nail olsa da, yenə darıxacaq.

7. Sevgi nədir?

Qadın və kişinin bir-birinə olan sevgisinə tərif verməyə çalışacağıq. Sevgi barədə çoxlu fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Həm fəlsəfi, həm poetik izahı verilən sevgi anlayışına tərif verildikdən sonra, sanki hər dəfə nəşə bir çatışmazlıq meydana gəlir. Ümumiyyətlə, hislərlə bağlı hadisələrin dolğun tərifini vermək bir o qədər də asan məsələ olmadığından, bir çox suallar doğurur. Bəlkə də, bitib-tükənməyən suallar.

Sevgi nədir? Bu suala da təqdim etdiyimiz fəlsəfi modelin göməyi ilə cavab verəcəyik: *Tələb – Düşüncə – İstək*.

Hər bir yaranışın tələbdən qaynaqlandığını dəfələrlə söyləmişik. *Tələb Düşüncədə, Düşüncə İstəkdə* proyeksiyalanaraq yaranışın obyektivləşməsi hadisəsi baş verir. İnsanda olan tələblərdən biri də qadınla kişinin bir-birinə tələbidir. Lakin insanda bu tələb düşüncəyə məlumdur. Tələbin həyata keçirilməsi istəklə gerçəkləşdiyindən sonuncu proyeksiyalanma istəkdə baş verir. Düşüncədə proyeksiyalanmış tələbin istəyə inikası: kişiyyə qadın, qadına kişi lazımdır. Beləliklə, çətinlik çəkmədən sevginin ən sadə tərifini verə bilərik:

Sevgi – qadınla kişinin bir-birinə olan cinsi tələbinin düşüncə vasitəsilə istəyə çevrilməsidir.

Bu tərifdən sevginin cinsi tələbdən yaranan hiss olduğu qənaətinə gəlirik. Əslində, bu kimi tələb bütün canlı aləmdə mövcuddur. Sadəcə, digər canlılarda tələb yalnız istəklə nəticələndiyi üçün sevgiyə deyil, cinsi akta çevrilir. Çünki yalnız insanda düşüncə yaradıcı təxəyyülə malik olduğundan, sevgi həm də yaradıcı və estetik hadisə kimi yaranır. Əvvəlki mövzularda da tələbdən yalnız gözəlliklərin doğulduğunu söyləmişdik. Eynən sevgi də belə gözəlliklərdən biri, bəlkə də birincisidir.

8. Sonsuzluq haqqında

“Sonsuzluq nədir?” sualına ilkin cavab, yəqin, belə olacaq: sonu olmayan – sonlu. Əslində, bu cavab nə qədər sadə olsa da, ağlabatandır. İnsan düşüncəsinin əvvəli və axırını qəbul edə biləcəyi nə varsa sonludur. Yəni düşüncədə tam şəkildə proyeksiyalana biləcək nəsnelər sonludur. Kainat sonsuzdur, çünki onun nə əvvəlini, nə də axırını təsəvvürə sığışdırma bilmirik. Yarımçıqlıq, düşüncədə qırılma baş verir. Düşüncə hər hansı nöqtədən başlasa da, varlığın sonuna gedib çıxma bilmir. Deməli, sonsuzluq həm də bir tərəfin sona qədər ağla sığmamasıdır. Kainatı dayandıığımız nöqtədən seyr edə bilərik; qarşımızda bir-birini əvəz edən varlıqlar ardıcılığı düşüncənin qəbul edə biləcəyi müəyyən sərhəddə qədər davam edər və nəhayət, müəyyən həddən o tərəfə bir qaranlıq – anlaşılmazlıq məskən salar.

Bəs sərhədləri düşüncəyə sığan – sonlu olan varlıqlarda sonsuzluq necə iştirak edir? Məsələnin qoyuluşu qəribə alındı: sonluda sonsuzluq axtarmaq. Əgər varlıqlar bölünəndirsə, hissələrdən ibarətdir. Fikir verin, istənilən bir nəsəni nə qədər istəsən bölmək mümkündür. Bölündükcə, daha çox hissələr əmələ gələcək, amma yox olmayacaq. Hər bölünmədən sonra hissələrin sayı artacaq əslində. Sonu görünməyən bir proses. Deməli, ilk baxışdan sonlu görünənlər də mahiyyətə sonsuzluğa bürünüb.

Leybnitsin təsvir etdiyi xəttə nəzər salmaq; xətt sonludur. Əvvəli və axırı var. Amma xəttin üzərində qeyd olunan istənilən iki nöqtənin arasında üçüncüsü mövcuddur. Xəttin üzərində qeyd olunan hər hansı bir nöqtədən sonsuzluq açılır. Yəni xətt sonsuz sayda nöqtələrdən

ibarətdir, baxmayaraq, əvvəli və sonu var. Deməli, üzdən sonlu görünən varlıqlar da mahiyyətə sonsuzluğa bürünüb.

İndi isə sonsuzluğun mahiyyətini daxil etdiyimiz fəlsəfi modelin köməyi ilə izah edək. Tükənməz enerji mənbəyi olan *T* payladığı enerjiləri ilə yaratdıqlarında iştirak edir. İlkin olan

T-dir – ölçüsü olmayan. Eynən xəttin üzərində qeyd olunan nöqtə başlanğıc olaraq bu mənzərəyə bənzəyir. O nöqtə ki, ondan sonsuzluq açılır. Deməli, sonsuzluq yaranışın mahiyyətində mövcuddur ki, insan idrakı ilkin olana qədər məsafəni qət etməyə qadir deyil. *T*-nin hissələrinin (*Ti*) iştirak etdiyi varlıqlar da həmçinin. Bu hissələr də ölçüsü olmayan başlanğıcdır. Yəni hər bir varlıq ayrılıqda kainatı xatırladır və sonsuz uzanan xətdən ayrılmış bir parçadır. Zahirən əvvəli və sonu var. Lakin onun başlanğıc nöqtəsindən uzanan yol qət edilməzdir. Anlaşılsın deyə, bir misala baxaq: dayandıığımız istənilən nöqtəni başlanğıc hesab edərək həmən nöqtədən ətrafı seyr edək. Müəyyən məsafədən sonra mövcud olanlar seyredilməz olur. Yenə də eyni fikrə təkrarən qayıdırıq. İnsan idrakının məhdudluğu sonsuzluq anlayışını yaradır, əslində. Sonsuzluğun dərk edilməsi üçün ilkin olan nöqtəyə səyahət etmək lazımdır ki, buna insan nə fiziki, nə də idraki yolla qadir deyil. Yalnız fərziyyələrlə kifayətlənə bilər və biz də, əslində, təcrübə və biliklərimizi bölüşməklə elə onu edirik.

9. Bədbəxtlik və xoşbəxtlik haqqında

Xoşbəxtlik barədə əvvəlki mövzularda söz açmışdıq. Riyazi düsturun koməyi ilə və riyazi məntiqlə (4) fəlsəfi baxış ortaya qoyaraq xoşbəxtliyin əsas göstəricisi istəklərin məhdudluğu olduğunu qeyd etmişdik. Yəni istəklər çox olduqca onların həyata keçməsi ehtimalı kiçilir və bu səbəbdən insan tez-tez məyusluğa düşər olur. Bu mövzuya bədbəxtlik anlayışını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə bir daha qayıtmağı vacib hesab edirik. *T*-nin (ilkin olan –substansiya) hissəsi olaraq insanda məskunlaşan *t*-dən doğulanların düşüncə vasitəsilə istəyə çevrilməsi prosesində insanın qarşılaşdığı maneələrə nəzər salaq. İstəklər selinin qarşısında daima bir sədd dayanır: bədən. *t*-dən daima yaxşılıqlar, gözəlliklər doğur və bu mənada, istək şəklində proyeksiyalanan bu yaxşılıq və gözəllikləri tərtəmiz çay suyuna bənzətmək olar. Su axınının qarşısında dayanan bəndin köməyi ilə bu axını səmərəli işlərə yönəltmək mümkündür. Lakin bu bəndlə toqquşan axın daşqın şəklində fəlakətlərə də yol açır. *t*-dən doğulan istəklər selinin qarşısında da daim bədən şəklində bənd dayanır ki, yaxşılıqlar və gözəlliklərin bu maneə ilə əbədi mübarizəsi gedir. Bu gözəlliklər gah səmərəli surətdə, gah da fəlakətlər şəklində obyektivləşir. Bu mübarizənin nəticəsindən asılı olaraq insan gah sevinir, gah məyus olur, gah xoşbəxt, gah da bədbəxt. Sevinə bilməyəndə məyusdur, xoşbəxt ola bilməyəndə bədbəxt. Ya da özünü nə xoşbəxt hiss edir, nə də bədbəxt. Fikrimizcə, ən düzgün seçim budur: özünü xoşbəxtlik və bədbəxtlik kimi hislərin quluna çevirməyəsən. Çünki bu iki hiss arasında sonsuz vəziyyətlər mövcuddur. Nə mütləq mənada xoşbəxtlik var, nə də bədbəxtlik. Hər şey

özündə əksini saxladığı kimi, bu iki hiss də bir-birindən ayrılıqda mövcud deyil. Əslində, bədbəxtlik xoşbəxtliyin astar üzüdür. Bədbəxtlik insanın xoşbəxt ola bilmədiyi anlardır. İnsanlar daim xoşbəxtliyə can atdığından tez-tez bədbəxtliklə üzləşirlər. Çünki tez-tez xoşbəxt olmaq mümkün olmadığından daha çox özlərini bədbəxt hiss edirlər. Səbəb isə insanın xoşbəxt olmaq üçün yaşamamasıdır. Hər halda düşüncəyə daha çox bu fikir hakim kəsilir. Bəlkə də elə bədbəxtliyin də əsas səbəbi bu düşüncədən qaynaqlanır.

Bədən adlı sədd daim zövq almağa, həzz yaşamağa can atır. Əslində, bədən elə zövq almağı və həzz yaşamağı həyata keçirən bir funksiyadır. Lakin həzzi hər canatmada yaşaya bilməyən insanın məyusluğu sevincini üstələyir. Elə buna görə də insan həyatdan narazı olur, özünü bədbəxt hiss edir. Deməli, həyatda xoşbəxtlik barədə düşünüb ondan asılılıq yaratmaq yox, həyatı, sadəcə, yaşamaq lazımdır. Çünki həyat - xoşbəxtlik adlı duyğuya adda-budda rast gəlmək üçün qurulmuş yoldur.

10. Texnoloji inkişaf barədə fəlsəfi qeydlər

Gəlin, bu mövzu barədə söhbətə belə başlayaq: insan əvvəlcə piyada gəzir, sonra atla səfərə çıxır, sonra faytonda, sonra isə avtomobildə, sonra da təyyarədə uçur. Onun sürət dinamikasını təsvir edən bu ardıcılıqla gəzmək həvəsi isə tükənmir ki tükənmir. Əksinə, daha yüksək sürətə can atır. Sanki harasa tələsir və məqsədi yolu daha tez başa vurmaqdır. Doğrudan da, qət edilən yol və yol boyu səyahət nə qədər maraqlı olsa da, əsas məqsəd yolu başa vurmaq, mənzilə yetişməkdir.

Sürət – hansı işlə məşğul olmasından, hansı əməliyyatı icra etməsindən asılı olmayaraq daha tez mənzil başına çatmaq, daha tez nəticə əldə etmək üçün vasitədir ki, insan düşüncəsi durmadan yeni-yeni texnoloji nailiyyətlərə imza atmaqla daha böyük sürətə nail olmağa çalışır. Deməli, texnoloji inkişafın əsas məqsədi daha böyük sürət əldə etməklə daha tez mənzilə - sona çatmaqdır. Sona canatma isə əvvəlki mövzularda qeyd etdiyimiz kimi, dünya substansiyasının, yəni *T*-nin (*Tələbin*) mahiyyətindədir. Tələskənliyin səbəbi də elə bu sona canatmadadır. *T* yaratdığını elə yaratdığı andan sona itələməklə, necə deyərlər, yaratdığını soyunmaqla məşğuldur. Soyunmaqla məşğuldur ki, yenilənsin. Həmçinin insan: *T*-nin yaratdığı, hissəsi (*t*) onda bərqərar olmuş, özünə bənzəyən. Və bu insan da durmadan sona can atır. Mahiyyəti bundan ibarət olduğundan elə hey tələsir, bəzən də heç fərqi nə varmadan. Təki əlindəki işi tamamlasın, getdiyi yolu qət edib başa vursun, günü günlə, ayı ayla, ili illə əvəzləsin. Bu canatma, bu tələsmə isə (*T – tələbdən gələn*) daha yüksək sürət naminə yeni-yeni texnoloji kəşflərə vadar edir insan düşüncəsini. Texnoloji inkişafın bəxş etdiyi sürət isə daha tez sona yaxınlaşdırır insanı. Sona – yaranandan gözlədiyi (bixəbər olduğu və mahiyyətində gizlənən) məqsədə.

11. Hərəkət

Hərəkətin nə səbəbdən mövcud olduğunu aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Substansiya olan *Tələb (T)* yaratdığını durmadan sona, belə deyək, “ölüm”ə sürükləyir. Yəni yaranandan varlıqlar dəyişmələrlə müşayiət olunur ki, bu da daimi hərəkətin göstəricisidir. Hərəkət bir nöqtədən digər nöqtəyə keçid olaraq dəyişmə, çevrilmədir. Lakin bu dəyişmələr azalmalar, tükənmələrlə baş verir. Yəni hər bir hərəkətdən – hər bir dəyişmədən “ölüm” boylanır. Çünki *T*-nin yaratdığı varlıqlar, qeyd etdiyimiz kimi, anbaan sonuca – məqsədə yaxınlaşır. Əgər hərəkət azalmalarla müşahidə olunmasaydı, görün nə baş verərdi: varlıq durmadan, belə deyək, “çoxalardısı”, o zaman sona deyil, sonsuzluğa üz alar və varlıqların əbədiyyəti yaranardı. Yəni yaranan nə varsa, əbədi həyat qazanardı.

Sual yarana bilər ki, axı varlıqlar müəyyən dövr ərzində inkişafda olduğdan sonra tükənməyə başlayır. Yəni daima azalma müşahidə olunmur, azalma müəyyən müddətdən sonra baş verməyə başlayır. Məsələn, ağac. Böyüyür, qol-budaq atır, bir müddətdən sonra tükənməyə başlayır. Elə insan da. Elə müşahidə edə bildiyimiz yaranmışların hamısı. Yaranmışın təbiətindəki inkişaf yalnız görüntüdür, təzahürdür, mahiyyətdə isə durmadan tükənmə baş verir. Bunu nəyə bənzətmək olar? Parçalanan nara. Dağılan nar dənələri kəmiyyətcə çoxalmanın göstəricisi olsa da, əslində, narın məhvindən xəbər verir. Obrazlı desək, dağılan nar dənələrini bir yerə cəmləsən də, nar deyil artıq. Bir də ki, görüntü, təzahür mahiyyəti tam açmır. Mahiyyət daim sirr olaraq qaranlıqda, zülmətdə uyuyur. Ağac görüntüdür - torpağın üstündədir, mənbə - kök isə torpağın

altında, qaranlıqda, zülmətdədir. Mahiyyəti aşkar etmək üçün isə zülmətə işıq tutmaq lazımdır.

Beləliklə, hərəkət - *T*-nin yaratdıqlarını müvəqqəti yaratması, onları durmadan dəyişmələrlə (azalmalarla) sonuca itələməsinin nəticəsidir. Yəni hərəkət dəyişmə və hər an azalmadır. Azalma baş verməsəydi, ya monotonluq, ya da çoxalmanın hesabına əbədilik qazanardı varlıq. Əbədilik qazana bilməməsinə sübut isə təcrübə, insanın yaranmışlara qarşı empirik müşahidələridir; təcrübədən məlumdur ki, yaranan hər bir varlıq tükənməklə gec-tez məhvə məhkumdur. Həyatda “sonsuz dövrü mexanizm” mövcud deyil və hər varlığı bir “yoxluq” müşayiət edir. Hərəkət – dəyişmələr olmasaydı, monotonluq yaranar, hadisələr və varlıqlar donar, kainat böyük – sərhədləri görünməyən fotoya bənzəyərdi. O zaman bütün yaranmışlar yalnız bu böyük fotodan boylanardı.

12. Qələbə barəsində

Qələbə dedikdə ağıla ilk gələn nədir? Rəqibi məğlub etmək. İstər döyüş meydanı olsun, istər idman meydançası. İstərsə həyat. Rəqib varsa, mübarizə labüddür. Hər mübarizənin isə öz qaydaları var. İlk olaraq kim mübarizəni qaydalara görə tez başa çatdırarsa, qalib odur. Hətta rəsmiləşməyən mübarizələrdə belə təcrübə sayəsində hər bir “oyun”un qaydaları və bu qaydalara əsasən qalibi məlumdur.

Mübarizənin növündən asılı olmayaraq, oyunu kim daha tez axıra çatdırarsa, qalib odur. Məğlub olan sonun - nəticənin qarşısında acizdir. Elə məğlubluğu da müəyyənləşdirən nəticədə üzə çıxan həmin acizlikdir. Yenə sonuc, yenə də sonuca canatım. Hər ikisi, istər qələbə, istər məğlubluq bu canatmanın nəticəsi olaraq yaranır.

Sona canatma isə, qeyd etdiyimiz kimi, yaranmışın təbiətindən doğan prosesdir. *T (Tələb – ilkin olan)* bütün yaratdıqlarını elə yaranış anından sona sürükləməklə – bitirməklə məşğuldur. Yaradılan müvəqqəti varolmaya məhkumdur. Doğrudan da, həyat – müvəqqəti varolma vəziyyətidirsə, bu vəziyyət halında heç nə üçün nə dərindən sevinməyə, nə də kədərlənməyə dəyər. İstər qələbə olsun, istər məğlubluq. Amma bu insanı heç də bütün mübarizələrdən çəkindirə bilmir. Çünki insan hər an sona diyirləndiyini anlasa da, yaranışdan ona mövcudolma uğrunda mübarizə əzmi verilib ki, bu da onun həyatını – indiki məkan ölçülərində varlığını müəyyənləşdirir. Qələbə, bir tərəfdən həm də varolma uğrunda mübarizənin nəticəsi olaraq meydana gələn hadisədir. Məğlubluq da həmçinin. Yəni qələbə varsa, məğlubluq da mövcuddur, ya da tərsinə.

Belə ki, hər qələbədə həm də məğlubiyyət var. Qələbə rəqib tərəfi məğlubiyyətə uğratmaqdır. Bu baxımdan qələbə - bir tərəfdən sevinclə nəticələnsə də, o biri tərəfdən məyusluğa səbəb olur. Yəni hər hansı bir sevinc bir məyusluq sayəsində meydana gəlir. Böyük mübarizələrdə isə bu daha faciəli sonluqla müşahidə olunur. Faciə və fəlakətlərlə. Müharibələrdə olduğu kimi.

Beləliklə, qələbə və məğlubiyyət mahiyyət etibarını ilə sona yaxınlaşmadırsa, nə qələbə naminə yaşamağa dəyər, nə də məğlubiyyətə görə məyus olmağa. Başlıcası, insana verilən həyatı mübarizə meydanına çevirməkdir ki, insan övladı bunu bacarmamaqla özünü əbədi məğlubiyyətə məhkum edib, əslində.

13. Yuxu haqqında

Yuxu haqqında söylədiklərimiz bəlkə də qərribə görünəcək, bəlkə də inanılmaz. Amma bütün hallarda yuxuya verdiyimiz təyin tamamilə fərqli olub, bu təyinin həm maraqlı, həm də polemika doğuracaq olması ehtimalı var.

Səhv etmirəmsə, yuxuya, əsasən, iki cür yanaşma mövcuddur fəlsəfi fikir tarixində: 1. Yuxu keçmişin nəticəsidir; 2. Yuxu gələcəkdən xəbər verir.

Demək, bu yanaşmalardan aydın olur ki, hər iki halda insan düşüncə vasitəsilə zaman boyu səyahət etmiş olur. Birinci halda keçmişə, ikinci halda gələcəyə. İkinci tərif öz-özlüyündə gələcəyin hazırda mövcud olması mülahizəsini təsdiq edir. Yəni gələcək hazırda mövcuddur və biz anbaan ona yaxınlaşırıq və ya o bizə yaxınlaşır. Keçmiş isə artıq baş verib, düşüncəmizin hansısa küncündə gizlənmişdir və hər an oyana bilər. Bu oyanmanın yuxu vasitəsilə gerçəkləşməsi ehtimalı da mümkündür.

Lakin hər iki yanaşmada insan idrakının yalnız üç ölçüdən ibarət məkan çərçivəsində imkanları nəzərə alınmışdır. Yəni insan idrakının imkanları aləmi necə dərk etməyə qadirdirsə, yuxuya da həmin prizmadan yanaşır. Lakin bu idrakın məhdudluğu, üç ölçüdə kənarda baş verən hadisələri qavraya bilməməsi heç də onun idrakından kənarda baş verən hadisələrin mövcud olmaması anlamını verməməlidir. Yəni insan idrakının tutumu vardır və o, gerçəkliyi yalnız həmin həcmdə qəbul edə bilər. Tutumdan kənarda qalanlar isə sirlə örtülmüşdür. Yəni insan idrakı kainat adlı dəryadan öz tutumuna uyğun pay götürə bilən bir fındıqdır.

Yenə də daxil etdiyimiz fəlsəfi modelə müraciət edək (*Tələb – Düşüncə - İstək*): *T (ilkin olan – Tələb)* kainata sahibdir, bütün yaranmışlar və onlar arasında mövcud qanunauyğunluq onun idrakının məhsuludur; hər şey ona məlumdur. İnsanda məskunlaşan *t* isə onun zərrəsi olduğundan çox mətləblərdən bixəbərdir. Çünki *T* kimi tam və *T* qədər kamil deyil. Amma daim hərəkətdədir; bu hərəkəti *T*-yə doğru hərəkət, *T*-yə yığılma da adlandırmaq olar ((1) və (2)). Və *T*-yə canatmada *t* öz məhdudluğuna qarşı çıxmaqla, yəni sərhədlərini pozmaqla daha geniş fəza ölçülərinə nüfuz etməyə çalışır. Yuxu da belə canatımların nəticəsi olaraq yaranır. Bəs nə üçün yuxu belə imkanları yaradır? Çünki yuxu zamanı insan içində olduğu aləmdən təcrid olunur, sanki bu aləmdəki bütün hadisələr yoxa çıxır və bu təcrid olunma düşüncəyə yeni, fərqli imkanlar yaradır. Fikir verin: yuxuda hadisələr daha sürətlə baş verir, dəyişmələr daha intensiv olur. Sürətin bu şəkildə fərqli olması, nisbilik xarakteri daşması həm də fərqli məkanlara məxsus xüsusiyyətdir.

Deməli, yuxu insanın hansısa fərqli aləmlə əlaqəsini yaradan bir vasitədir. Güman ki, həmin aləm də elə bizim içində olduğumuz məkan kimi bir gerçəklikdir. O, nə keçmişin nəticəsidir, nə də gələcəkdən indiyə məlumat daşıyır. *Yuxu - hazırda yaşadığımız zaman kəsiyinin məhsulu olaraq, ayrı məkanda baş verən gerçəklikdir. Yəni insan düşüncəsi yuxu vasitəsilə başqa məkan-zaman ölçülərində baş verən gerçək hadisələrin iştirakçısına çevrilir.*

14. Yüksəklik

Yüksəlmə *T*-nin – *Tələbin (ilkin olan – substansiya)* xüsusiyyətlərindən, yəni dəyişmə göstəricilərindən biridir – hərəkətdir. Hərəkət isə, əvvəlki mövzularda qeyd etdiyimiz kimi, bir vəziyyətdən digərinə keçid olaraq yaranmışın tükənməsinə səbəb olur. Yüksəlmə ilk baxışdan inkişafdır. Lakin varlığın mövcud olduğu elə bir an yoxdur ki, o anda inkişaf baş versin. Çünki inkişaf – dəyişmə olaraq zamanla müşayiət olunur ki, keçən hər zamanla da sona yaxınlaşmaqdır. Bu mənada, yüksəlmə yalnız məsafədir, hansısa nöqtədən aralanmadır. Sadəcə, bu aralanma üzüyuxarı baş verir. Üzüyuxarı hərəkət isə cazibə qüvvəsinin əksinə olduğundan digər istiqamətlərdə olan hərəkətlərə nisbətən daha çətinləşir. Çətin olduğundan az-az müşahidə olunan vəziyyətdir. Elə bu da onu həm fiziki, həm də sosial-fəlsəfi mənada fərqli edir və üzüyuxarı hərəkətə “yüksəklik” kimi mənə bəxş edir. Müxtəlif sahələrdə uğur qazanan insana “yüksəldi” – deyirlər.

Əslində, yüksəklik çoxluqdan aralanmaqdır, çoxluqdan azlığa keçiddir. Azlıqda isə təcridolma var. Təklilik – azlıqdır, çoxluqdan təcridolmadır. Təklilikdə uzunmüddət duruş mümkün deyil. Çünki yaradılan özünü digər yaranmışlarla əlaqədə “qurur” və bu qurulma nəticəsində tanıyaraq ifadə edir. Təklilikdə bu “qurulma strukturu” pozulur. Ona görə də təklilikdə sıxıntı, darıxma var, “özünüifadə” imkanı məhduddur. Bu mənada fiziki yüksəlmə bir aldanışdır, yalnız görüntüdür, əslində, tükənmə, azalmadır.

Yalnız idraka xas məziyyətdir “yüksəlmə”. Başqa bütün vəziyyətlərdə fiziki hərəkət olaraq hər an eniş

hazırdır. Eniş üzü aşağı hərəkətdir, yuvarlanmadır, daha dərinə – zülmətə istiqamətdir. Fiziki yoxolmada üzüaşağı dartınma var, yerə doğru cəzbolunma var. Hətta səmada ölənlər üzüaşağı hərəkət edir – yerə doğru; quş ölümü – ölümə tuş gəldiyi an yer dartır onu özünə sarı. Yarpaq ağacdən ayrıldı – üzüaşağı məhvə məhkumdur. Yerdə daha çox “ölüm qoxusu” var. Varlığı daim yoxolma müşayiət edir, sanki varlıqla yoxluq arasında nazik bir pərdə var və o pərdə hər an dartıla bilər; varlıq yoxluğa, yoxluq varlığa çevrilər. Bu səbəbdən hər bir yaranmışda üzüyuxarı hərəkətə - sıçrayışa, dırmaşmaya, uçuşa qeyri-ixtiyari meyil var. Üzüyuxarı hərəkətdə daimilik gizlənir. Lakin hər bir yaranan fəzanın hansı nöqtəsində qərar tutmasından asılı olmayaraq varlıq və yoxluq arasındakı nazik pərdədən azad deyil. Yaranmış müəyyən məqamlarda müəyyən vasitələrlə yüksəkliyə nail olsa da, yüksəklikdə uzun müddət tab gətirməyə qadir deyil, enişə məhkumdur.

Yalnız idrakda baş verən sıçrayışlar enişə məhkum deyil. İdrakda baş verən yüksəliş dinamikdir, uzunmüddətli, bəzən də əbədi duruşa malikdir. Bu baxımdan yüksək idrakın yaratdığı, bəşəriyyətə bəxş etdikləri qərinələri adlaya bilir. İdrakın yüksəklik – şöhrət bəxş etdiyi varlıq isə fiziki yoxluğa məhkumdur. İdrakın büründüyü pərdədir cisim və hər an dartılmağa hazırdır.

T yaradan olaraq həmişə düşüncə və istəklə birgədir; bu birgəlik sayəsində öz məhsulu olan dünyaya (cisim olan varlıqlardan ibarət struktur) bürünüb. *T* cisim olaraq yaratdıqlarını hər an soyunmağa, təzələməyə hazırdır, – eynən köhnə paltar kimi.

Qeyd. Riyazi qanunauyğunluğa müraciət edək ki, məntiqə daha çox söykənə bilər. Cisim olaraq yaradılan

varlığın zaman axınında vəziyyətlərinə *T*-nin - ilkin olan tamın (*1 – Vahid*) tərkibində $1/2^n$ ($n = 1, 2, 3, \dots$) ardıcılığı kimi nəzər salmaq (3). Bəs nə üçün *T*-ni ifadə edən Vahidin tərkibində? Çünki bu ardıcılığı əmələ gətirən sonsuz ədədlərin cəmi *1-ə* (Vahidə) bərabərdir: $1=1/2 + 1/4 + 1/8 + \dots$ (2). *n*-in qiyməti böyüdükcə bu ardıcılığın, yəni cismin varolma vəziyyətini ifadə edən ardıcılığın *0-a* (sıfıra) daha çox yaxınlaşdığının şahidi oluruq. Bu məntiqə əsasən, bir daha eyni qənaətə gəlirik: Cisim hər an yoxluğa məhkumdur.

İdrak isə *T*-nin cisimdən fərqli, - düşüncə olaraq varlığa verdiyi və daim özündə saxladığı, əbədilik bəxş etdiyi ali məziyyətdir.

İdrakınız işıqlı olsun!

15. Ev

Mövzuya bəzi həndəsi fiqurların qısa şərhini ilə başlayaq və bu şərhin nədən bizi cəlb etdiyini bir azdan anlayacağıq. Düz xətt parçalarına ayrıca nəzər salsaq, bir çox mənalara çıxma bilirik. Lakin bizi hazırda maraqlandıran məsələ düz xətt parçaları üzərində düzüm nəticəsində alınan həndəsi fiqurların fəlsəfi-estetik görüntüləridir.

Düzbucaqlı. Qarşı tərəfləri paralel və bərabər, tərəflər arasında bucaq düz bucaq (90 dərəcə) olan dördbucaqlıdır.

Düzbucaqlı paralelepiped. Oturacaqları və yan üzləri düzbucaqlılardan ibarət, yan tilləri oturacaqlara perpendikulyar çoxüzümlü həndəsi fiqurdur.

Göründüyü kimi, dörd düz xətt parçasının müəyyən qayda ilə nizamlı düzümü sayəsində yeni həndəsi fiqur olan düzbucaqlı alınır. Düz xətt parçaları səpələnmiş şəkildən nizamlı düzüm nəticəsində düzbucaqlıya çevrilir. Nizamlılıq xaosu bir harmoniya halına gətirir. Yeni düzümdə daha estetik görünüşdə yeni fiqur meydana gəlir.

Analoji qayda ilə düzbucaqlıların müəyyən qayda ilə nizamlı birləşməsi nəticəsində paralelepiped alınır; həm formaca, həm də estetik görünüşü ilə fərqlənən yeni həndəsi fiqur.

Bu həndəsi fiqurlara xas nizamlı düzüm, simmetriya onlara müəyyən estetik görüntü verir ki, həyatda bu fiqurların analogiyasına tez-tez rast gəlinir: pəncərə, qapı, otaq, bina və s.

Həndəsi fiqurlarda estetik görüntü öz yerində, amma onlarda digər fəlsəfi mənalar da gizlənilir. Yetər ki, elmi informasiyadan fəlsəfi düşüncə müstəvisinə keçid edəsən ki, dürlü mənalar əxz olunsun; bu həndəsi fiqurlara fəlsəfi

yanaşma nəticəsində çərçivə, təcrid olunma, məhdudiyət, qapalılıq və s. kimi mənalar vermək olar.

Pəncərə - havadır, işıqdır, genişliyə tuşlanan bir kameradır düzbucaqlı şəkildə. Həm də dünyanın dördbucaqlı mənzərəsidir. Canlı şəkildir dünyanın bir parçasının. Çərçivəyə salıb ayırır o parçanı bütöv dünyadan – təcrid edir. Təcrid edilməyə azalır dünya, yalnız bir hissəsini göstərir pəncərələr. Eynən insan idrakı kimi.

Qapı – girişdir, çıxışdır. Görüşdür, ayrılıqdır qapılar. Həsrət var, vüsəl var, sevgi var, nifrət var həm də qapılarda. Təcrid olunma vasitəsidir qapı – həm çoxluqdan, həm də azlıqdan. İnsanın özündən çıxış yoludur qapılar həm də.

Otaqlar paralelepipedə xatırladır. Eynən bu fiqura xas həndəsi ölçülər üzərində qurulur otaqlar. Otaq bir hissəsidir evin.

Ev – rahatlıqdır, daldalanmaqdır, genişlikdən ayrılmaqdır, özünə qayıtmaqdır.

Qapalı məkandır ev. Çoxluqdan təcridolmadır, azalmadır. Azadlıq, sərbəstlik, intimlik var evlərdə. “Evə getmək istəyirəm” – deyər adam; özünə qaçar.

Qapalı məkandır ev. Azlıqdır, çoxluqdan təcrid olunmaqla darıxmaq, sıxılmaq, qapalılıqda. Genişlikdən ayrılmaqdır, sonsuzluğa susamaq var evlərdə, azadlıq həsrəti gizlənilir evlərdə. “Harasa getmək istəyirəm” – deyər adam, öz əlindən qaçar.

Həbsxana – qapalı məkandır; öz əlindən qaça bilmir məhbus, həm də qurtula bilmir çoxluqdan. “Gedə bilmir evə”, gedə bilmir “ev”dən. Hər iki üzdən bağlıdır qapılar azadlığa.

İki üzü var “azadolma”nın: çoxluqdan qaçarkən “evə üz alar adam”, özündən – təklikdən qaçarkən “evdən gedər”,

coxluğa, genişliyə üz tutar. Azadlıq – insanın istənilən an özündən gedişi və istənilən an özünə qayıdışıdır. Bu gediş-gəlişlərdə amma yarımçıqdır azadlıq. Bir yol var tam azadlığa, biristiqamətlidir o yol və üz alağ o *Yola*.

Yol. Dünyanın yeni fəlsəfi modelinə bir daha nəzər salmaq. Tələb – Düşüncə – İstək birgəliyinin məhsulu Dünya – Evdir ilkin olan T-yə. İstənilən an Evdən gedər – bu gedişlə də Dünyanı örtük olaraq soyunur. İstənilən an Evə gedər – bu qayıdıqla yeni Dünya qurar. Başdan-başa sonsuz azadlıq olan T yaratdığı Dünyanı sonuca itələməklə yeni “dünyaqurma”ya hazırlaşar daima. (Elə bu səbəbdən də fanidir dünya). T-nin zərrəsi – insanda məskunlaşan t də daim “azadolma” istəyində çırpınar. Azad olmaq naminə gah çoxluğa üz tutar insan, gah da azlığa və bu çırpıntı yalnız sonucda – bədən adlı “uniformanı soyunarkən” sona çatar. Tam azadlıq başlayar.

Azadlığınız tükənməsin, hər iki üzdən açıq olsun qapılarınız!

ƏLİ ŞİRİN ŞÜKÜRLÜ

ƏDƏBİ SUPREMATİZM
(İntellektual poeziya haqqında nəzəriyyə)

və

DÜNYAYA YENİ BAXIŞ
(fəlsəfi esse)

Çapa imzalanmış: 15.02.2017

Kağız formatı: 70x90 1/32

Həcmi: 6,5 ç.v.; Sifariş: 737; Sayı: 500.

«VEKTOR» BEYNƏLXALQ ELMLƏR AKADEMİYASI

«VEKTOR» BEYNƏLXALQ NƏŞRLƏR EVİ

Ünvan: AZ1018. Bakı şəh, Zığ yolu, 20 q

tel: (+99470) 3007000; (+99412) 4471404

faks: (+99412) 4796003

e-mail: isgenderzadeh@rambler.ru

www.vektor.az